KERESZTÉNY MAGVETŐ

LVIII. ÉVF. 1926. JANUÁR—MÁRCIUS. I. FÜZET.

PÉTERFI DÉNES EMLÉKEZETE.

Gyászbeszéd sirjánál 1925. május 17-én a kolozsvári temetőben.

Amikor az Unitárius Irodalmi Társaság nevében szomorú kötelességül utolsó „Isten veled"-et mondok Társaságunk tiszteleti tagjának, — Péterfi Dénes lelke már régen ott van a nagy messzeségben, az emberi gyarlóságok felett s megbékélve, megpihenve tekint el a mi földi ceremoniánk fölött. Ki egész életén át gondosan elkerülte saját személyének ünnepeltetését; ki 35 évi tanári és papi szolgálat után búcsú nélkül tudta elhagyni sok-sok dicsőségének és sok-sok szenvedésének helyét, — bizonyára most is egykedvüen nézi, mint álljuk körül sirjánál belőle azt, ami halandó; mint igyekszünk tisztességet tenni földdé váló porhüvelye előtt.

Óh mily szomorú kötelesség most búcsút venni attól, aki lélek szerint közülünk már nagyon régen eltávozott.

Mert Péterfi Dénes élete minden szépsége mellett is nagyon szomorú földi élet volt. Rendkívüli képességei őt kortársai fölé emelték; érzékeny lelke a gyarló emberi viszonyoktól mindig távol tartotta magát. Egy nagy elme s egy nem harcra termett nagy lélek küzdött benne a halhatatlanságért.

Hol megjelent, mindig egész és tökéletes ember volt. A kolozsvári unitárius templom szószékén fegyelmezettebb ész, mélyebb gondolkozó s az élő szónak gondosabb iskolázottságú stilusművésze nem hirdette Istennek igéjét. Mint szónok, Péterfi Dénes páratlan. Nem a deklamáló papok közül való volt, hanem azon elegáns retorok közül való, kiknél a szónoki beszéd mindig ünnepi cselekedet. Nem volt demagóg és nem használt frázisokat. De amit a stilus mesteri művészetével ki lehetett fejezni, amiben a szó nem akadálya, hanem engedelmes eszköze volt a gondolatnak és érzelemnek, az beszédeiben mind benne volt. Különösen agendái és rendkívüli alkalmakkor mondott prédikációi a magyar egyházi szónoklatnak klasszikus remekei.

És mint tudós, ép ilyen nagy volt. Vallásbölcsészeti és

keresztény theologiai szaktanulmányai a magyar unitárius vallásbölcseleti és theologiai szakirodalomnak drága emlékei. Ha nálunk valaki mi közülünk való próféta tudhatna lenni, akkor Péterfi Dénes a mi Martineau-nk lehetett volna. A vallásos élet társadalmi jelenségeit, Isten lelkének az emberben való vallásos megnyilatkozását magyar nyelven mélyebb értelemmel, mint azt Péterfi tette, nem vizsgálta senki. Teljes birtokában a nagy filozófusok bölcselmi eszméinek, székely éles elméje a vallás fenomenjének oly kitünő fejtegetéseit adta, hogy azokat a magyar szaktudomány történetírója mindig hálával és elismeréssel fogja emlegetni. Mint tudós, Péterfi Dénes Brassai Sámuelnek iskolájához tartozott.

Ez a nagy elme, ez a rendkívüli talentum, Istennek különös végzése folytán mindig távol állott kortársaitól. Bár a társas érintkezésben a legszivesebb házigazda, jóbarát és igazi kollega tudott lenni, szivéhez egészen közel nem engedett soha senkit. Pedig neki is voltak örömei és bánatai, vágyai és reményei. Lelke ilyenkor elvonult csöndes magányába s ott, egyedűl merengett édesbús álmain. Az emberek között Péterfi Dénes egyedül, társtalanul állott; olyan volt, mint a szobor: klasszikus metszésű arcán hideg nyugalom ült; ajkairól alig-alig töredezett le egy-egy szó. Csak írásai árulták el érző, vérző szivét, sem testtartása, sem modora nem. Nem hallotta őt dicsekedni soha senki, és nem panaszkodott. Szótalan viselte egyedül való életét mind halálig.

Az irodalommal való foglalkozásra egyéni hajlamain kívül főként az a körülmény ösztönözte, hogy 1876 novemberében Ferencz József helyett, kit ez év nyarán választottak püspökké, Péterfi lett a Keresztény Magvető egyik szerkesztője. Épen ekkor jött volt haza a londoni unitárius theologiáról, hol két évet töltött; s választatott kolozsvári lelkésszé és theologiai tanárrá. Tehát az egyházi munkában püspökének papi örökségébe lépett. 35 éven át szerkesztette a Keresztény Magvetőt előbb Simén Domokossal, majd Kovács Jánossal, végül egyedül. E folyóirat ép úgy szivéhez nőtt, mint a templomi szószék s a tanári kathedra. Az ő szerkesztésében lett e lap egyházunk büszkeségévé. Nemcsak a benne közölt értékes tanulmányokkal és dolgozatokkal, hanem azáltal is, hogy irónemzedékeket nevelt, valóságos egyházi belmissziót teljesített. S amidőn most, mint e folyóiratnak jelenlegi egyik szerkesztője, kegyeletes hálá-

val és szeretettel emlékezem meg Péterfi Dénesről, mint szerkesztőről, tudom, hogy életének főművéről beszélek. Péterfinek egész egyénisége benne van az általa szerkesztett 35 évfolyamban: a fenséges komolyság, a szilárd keresztény hit s a mindig választékos irásművészet.

Nem e szomorú alkalom feladata részleteiben ismertetni Péterfinek szerkesztői tevékenységét. De itt is meg kell említenünk azt a korszakos jelentőségű munkát, mit a Keresztény Magvetőben a tiszta theizmus fogalmának tisztázása érdekében végzett. Amikor Péterfi e lap élére került, 1876-ban, a kereszténységről való unitárius nézetek sokban különböztek a maitól. Különösen Istenről tanították a legkülönbözőbb s egymással gyakran ellenkező tanokat, melyek közül a legszembeszökőbb Istennek supranaturalizmusa, vagyis azon nézet volt, mely szerint Isten a világ teremtésekor ugyan rendet teremtett a nagy mindenségbe, miért is a bolygók keringése, a szerves és szervetlen földi élet s általában az egész teremtett világ ugyan bizonyos törvények szerint él, azonban Istenre nézve a természeti törvények nem kötelezők, mert ő azokat — tehát a világ rendjét — tetszése szerint keresztül törheti és megváltoztathatja. Istennek e supranaturalisztikus felfogása a csodahívésen alapult. Mert ha az, amit mi világrendnek szoktunk nevezni, máról holnapra megváltozhat, ha csakugyan igaz, hogy szerencsénk kénye játszik velünk, akkor hiábavaló a mi emberi jóraigyekvésünk, hiában minden becsületes törekvésünk a tökéletesség felé: hab vagyunk az élet tengerén, melyet a sors viharja elsodorhat, szétzúzhat. A mi kötelességünk ez esetben csak annyi, hogy úgy éljünk, mint a hab: mindig felszínen, mindig elmulásra készen s mindig Istennek irgalmas csodáira várva. Péterfi, az unitárius theologus, ez ellen az Isten-fogalom ellen tiltakozott már kolozsvári papi beköszöntő beszédében s későbbi egész tudományos szakmunkássága legfőképen arra irányult, hogy megtisztítsa az unitárius hitfelfogást Istennek ezen supranaturalisztikus fogalmától. Azt tanította ő, hogy Istennek hatalma és bölcsessége nem az, hogy szeszélyesen épít meg rombol, hanem az, hogy szent és bölcs céljait a világ rendjén belől valósitja meg. „A természetet a benne nyilatkozó rend, törvényesség teszi széppé, bámulatossá; az emberi társadalom csak rendszeres alakban, törvényt visszatükröző állapotában tiszteletünk tárgya; az észnek csak egymással szoros összeköttetésben levő,

egymásból kifolyó termékei bámulatosak. Az istenségben is a törvényesség a legbámulatosabb. A nagy khaoszt, mely egykor óriási zürzavarban hömpölygött a végetlen űrben fel és le, törvény teremtette e szép világgá. Isten törvénnyel teremtett, törvényben él, — ez az ő tökéletessége. Ezt hirdessük hát, — tanította Péterfi, mert minket is tökéletlen állapotunkból csakis a törvény és nem a kény-kedv fog kiemelni. A törvények Istene legyen a mi istenünk, mert *ez* az Isten, aki nem az egek trónján, hanem az egész világon ül, — *az* az Isten, aki nem csak az ég istene, hanem ennek a tökéletesen alkotott nagy mindenségnek, ennek a szépséges gömbvilágnak, az egész világnak, Istene".

Ennek az igaz Istennek volt nagy tudású, ékesen szóló szolgája a megboldogult. Ennek az Istennek dicsőségéről és nagyságáról mondotta legszebb egyházi beszédeit. S ennek megvilágítása végett fordította le magyarra Armstrong Richard angol unitárius papnak *Isten és lélek* cimű könyvét, melynél szebb, mélyebb tartalmú mű a tiszta keresztény theizmus irodalmában sem magyar, sem más nyelven mind máig nem található. A keresztény vallás Istenének ennél fenségesebb apologiája talán csak maga a biblia.

Óh milyen fenséges érzés lehetett megnyugodnia ebben az unitárius Isten-fogalomban. Mily boldogító lehetett tudnia, hogy a világegyetem örök rendje óv és véd sorsunk ötletes szeszélyei ellen. Mily erős vígaszt nyújthatott a megboldogultnak hite az isteni örök törvényszerüségben, mely mindenkinek munkateret, munkaalkalmat és szabad lehetőségeket biztosít. Ez a meggyőződés, ez az unitárius keresztény Isten-hit tette Péterfi Dénes lelkét naggyá, munkáját maradandóvá. Ez óvta, védte és vezette a földi életnek útjain. Az a Péterfi Dénes, aki *ezt* az unitárius istenhitet magyar nyelven először hirdette a modern tudás teljes rákészültségével, élni fog mindörökké. Rá mi, utódok, mindig úgy fogunk emlékezni, mint egyik legnagyobb theológus bölcselőnkre. Ez a Péterfi Dénes halhatatlan.

Az a másik pedig, amelyik élete virágjában, teljes munkaképességének egész birtokában, ezelőtt 15 évvel Tolstojra emlékeztető váratlan elhatározással hirtelen elhagyva munkaterét, munkaalkalmait és a szabad lehetőségeket, Magyar-utcai lakásába vonult félre, hogy haláláig soha át ne lépje küszöbét sok dicsősége szép helyeinek, *ez* a másik Péterfi Dénes a mai

nappal megtér őseihez. A házsongárdi öreg temető nagy unitáriusainak közelében, mint maga is egyike a nagyoknak, itt fog megpihenni. Arcán elsimulnak a gondolatok redői, lelkén elcsöndesül az élet viharja. Az a nagy lelki válság, mi nagy szellemét élete végén úgy megszomorította, Isten trónja előtt megnyugtató, kiengesztelődő befejezést nyert. A földi tépelődéseknek e néma sirhantnál vége van. Ami földi volt, itt porrá leszen; amit emberek készítettek, itt elmulik. Csak az marad fenn tovább, csak az halhatatlan, ami Istentől és Istenből való.

Elmuló részét megboldogult felebarátunknak és tiszteleti tagtársunknak, megkönnyezve adjuk át az örök békének. Halhatatlan lelkét magunkkal visszük vissza a tovább küzdő életbe.

Isten legyen a távozóval és legyen a visszatérővel! Amen.

Dr. Borbély István.

EMLÉKEZÉS PERCZELNÉ KOZMA FLÓRÁRA.

(Meghalt 1925 dec. 31.)

Olyan volt, mint egy szál fehér liliom. Sápadt, halovány. Szerény, magábazárkózó. Csöndes, igénytelen. Mintha csak otthonában szeretne maradni, hogy nyugodtan élhessen és azokat boldogítsa, kikkel Isten megajándékozta.

Milyen más lett, ha megnyilt ajaka! Nehány perc, s már telve volt nemcsak otthona, hanem a legtágasabb terem is. Mély és intenziv érzésből fakadó szavaiból a gondolat árja kábitólag áradott szét. Szerénységének fátyolát széttárták az evangélium jézusi szavai. Erős oszlopokra helyezték a nagy bölcsek kiforrott gondolatai.

Minden tervével hazulról indúlt ki. Gyöngéd férje megértéssel sietett gondolatai tovább fűzéséhez. Négy bájos leánya tőle várta a hitélet és a nagy világ megértéséhez szükséges gondolatot. Az örökösen tanuló anyának — aki vallásra és zenére maga tanította — legtöbb gondot okozott a hitigazságoknak kis leányai lelkébe úgy juttatása, hogy ott ne romboljanak, hanem építsenek. „Ily töprengések között, lehangolva jutottam — irja — magam sem tudom hogyan — egy ködös téli estén, abba a szük kis boltba, hol egyedül voltak akkor kaphatók az unitárius könyvek és szinte lopva és szivdobogások között vittem haza az első két könyvet. Ferenc József

püspök kátéját és egyháztörténelmét. Szívdobogással, félénken, szinte vonakodva fogtam az olvasáshoz, de már az első lapok után, mintha egy nehéz kő esett volna le szívemről; hiszen ezt azonnal meglehet érteni. Dehogy kell ezt magyarázni, *megérzi* ezt a kis gyermek is velem együtt rögtön . . . nincsenek itt fejtörő rébuszok, véres verejtéket okozó kérdések, nincsenek itt más parancsolatok, csak amit a szív és az ész diktál mindnyájunknak . . . Még álmomban is mintha valami más csillagzaton jártam volna." (Felolvasások I. 303. s. köv.)

Ezt megelőzőleg már eljárt iskolába az első budapesti unitárius lelkészhez, Derzsi Károlyhoz, a kohári-utcai unitárius templomba. „Szabad szellemben tartott, hatalmas, nagyszabású szónoklataiból ismerte meg a fenségesen magas eszméket."

Perczelné lelkét megtöltötték az unitárius hiteszmék, szívét annyira boldoggá tették, hogy a kis családi kör tanítója ellenállhatatlanul kilépett a nagy közönség elébe és igazi apostoli lelkesedéssel és tűzzel kezdette hirdetni meggyőződését.

Szerény tartózkodással mondja: én csak nőtársaim számára irok; csak könyveink olvasása közben szerzett benyomásait kívánja röviden és egyszerüen közölni velök. De már nem elégszik meg csupán vallás-bölcselmi eszméi hirdetésével, hanem a nőnevelésnek társadalmi, sociális vonatkozásait is fölkarolja és fokozódó hevülettel magyaráz, irányít, világosít nőegyesületek gyűlésein, hirlapokban. Végül két hatalmas kötetben foglalja cikkeit és tanulmányait. A nőkérdésnek 12 cikket szentelt, de minthogy önmagától egy percre sem tud megválni, minden dolgozatában ott van a nő és vele szorosan kezetfogva az unitárius.

Perczelné nagyon előkelő református családi körből lépett ki, hogy szabad lelki életet folytathasson. Lépését nem kellett igazolnia, mert családjában egyéniségénél fogva olyan nagy tisztelet környezte, hogy amit tett, azt mindenki megnyugvással fogadta, mint jól megfontolt, helyes cselekedetet.

Mégis mintegy maga igazolására, de főképpen azért, mert részesítni szeretett mindenkit abban, amit szépnek és jónak tartott, felolvasások hosszú sorozatában fejtegette és igazolta az unitárius vallás jogosultságát, szükségességét. „Míg a protestantizmus *egyház* és *felekezet* alakjában teljesíti misszióját — írja — és így ér el tagadhatatlanul gyönyörű eredményeket a jótékonyság terén is, addig az unitárizmus inkább csak mint

eszme, mint egy láthatatlan mozgató, javító és reformáló *erő* szolgálja a világot és észrevétlenül viszi azt fokról fokra előre." Azért kell apostoli buzgóságra ébrednie mindenkinek, „mert a mai társadalomban nem elégséges, hogy csak egyes kiváló egyéniségek hirdessék a mi liberális és emberséges tanainkat, hanem nagyon is nagy a szükség arra, hogy vezetőszózat gyanánt nyíltan és hangosan hirdessük azokat egyházunk által is."

Amit tanácsolt, az rá nézve kötelező, mert parancs volt egész életében. Meg volt győződve, hogy a mi egyszerü magyar jellegű vallásunk „őszinte jellemű, szabadságért küzdő és lelkesülő, zseniális magyar fajunknál idővel nagyobb mérvben fog hódítani."

Nyílt vallomásai miatt, álnéven, megtámadták. Szívesen fogadta, mert újabb alkalmat kapott meggyőződései kifejtésére. De egyben kész arra is, hogy az „orthodox" hit hátrányait megmutassa s egyben figyelmeztesse más nézetü embertársait a kivezető útra, a hűséges kitartásra a kiszabott cél mellett „Isten segítségével és saját erős akaratunkkal. Igy mindenkor szerencsésen le tudjuk győzni az akadályokat, a csüggedést s minden egyes küzdelem után egy-egy lépcsőfokkal jutunk hozzá, Jézushoz, aki nekünk élet, út és igazság."

A haladásnak legnagyobb akadálya a dogmákhoz való makacs ragaszkodás, mert ezek szűkitik az értelem határait, gátolják a lélek szabad mozgását. Nagy boldogság hatja át szívét, midőn nemcsak a nagy lelkek világraszóló bölcs gondolatait élvezheti, mint közös kincset, hanem azt is tapasztalja, hogy jeles férfiak más egyházaktól szivesen jöttek el a Dávid Ferencz Egylet lobogója alá magas szinvonalon álló felolvasásaikkal, „midőn áthatva a testvéries érzettől, egy csodás varázs által megszállva, szinte úgy éreztük, mintha maga Jézus Krisztus is közöttünk ült volna" . . .

Ez a nagyvárosi nő nem elégszik meg azzal, hogy a legelőkelőbb nőegyletek hallgatják szép gondolatait. Azok vagy követik tanácsait, vagy nem, de legtöbbször mégis megmaradnak a családi örökségképpen rájok szállott egyházban. Vallják, a mit őseik vallottak, vagy élnek a kor szellemében, ahogy nekik kényelmesebb és kellemesebb.

Percelnét sociális érzése odaviszi, ahol mesterét, Jézust, az ő igazi valóságában találja. Megy ami egyszerű, szegény

szülőktől származott ember-Jézusunkhoz, aki éppen azáltal segíti legjobban hordozni keresztünket, hogy ugyanúgy született, ugyanúgy töprengett és szenvedett, mint többi szegény sorsosa és mégis szívében hordva az isteni kijelentést — szeretetet és békességet hirdetve, bízalommal haladt nehéz útján előre.

A nép mivelése nélkül lehetetlennek tartja a nemzeteknek bármely úton való boldogulását. De ezzel lehetségesnek tartja azért, mert „tudja, hogy az exponált magaslaton álló, eszméket vívő és vezető szerepet játszó legtöbb ember mégis csak a tömegből s annak a neveléséből került ki s később is csak *annak a lelkéből* és eszmeiből kénytelen legtöbbet meríteni.

Érzi, milyen sokkal tartozunk a munkás osztálynak. Figyelmezteti a szőnyeges szobákban lakókat kötelességeikre. Megvan győződve, hogy ha a magasszinvonalon álló alturizmust az összes szívekbe beleplántálhatnók, ez egymagában elégséges volna arra, hogy a kellő fordulat beálljon társadalmunkban. De azt is megmondja a szociális szövetség gazda kurzusán, hogyha mi megmondjuk hibáját, éppen úgy számoljon ő is a mi hibáinkkal és fogyatkozásainkkal.

E lelkes nő sociális gondolatai visszavisznek Channinghez, az unitárius nagy apostolhoz. Rajongva lelkesedik érette, épp mint Dávid Ferencért. E két nagy szellemtől ered a XVI-ik és a XIX-ik század igazán humánus és erkölcsös vallásossága. Perczelné az ő lelkökhöz fordul vissza, mint tiszta forráshoz, midőn félti az emberiséget a vad szociálizmustól és anarchizmustól, melyeknek zajos lármája miatt nem lehet hallani „a hegyi beszéd örökösen élő poézisét."

Százat meghaladó felolvasásában és beszédében mindig ugyanazzal az izzó fajszeretettel, fanatikus hittel, haladásra és vezetésre vágyódással találkozunk. Nem ismer lankadást, nem szalaszt el egyetlen alkalmat. Úgy hat ránk, mintha nem tudna ellenállani a léleknek, mely Istenétől veszi a hatalmas inspirációt. Ugy jelenik meg szemünk előtt, mint aki vállán hordozza embertársai gondját, terhét. Hordozza szívesen, mert hiszi, hogy a terheltek könnyebbülést fognak érezni, mások pedig példát vesznek tőle, hogy a miként ő cselekedett, azok is hasonlóképpen cselekednének.

Ennél a pontnál az unitárius közönségre esik a legnagyobb felelősség terhe. Ő, aki már elköltözött tőlünk készületlen és váratlan, ama nemes harcot megharcolta, hogy unitárius hitünk-

nek polgári jogot és tekintélyt szerezzen ott, ahol nevét is alig ismerték. Világosan föltárta hitünk szépségeit, erényeit. Unitárius nők és ifjak tanuljátok megismerni és tovább folytatni, amit Percelné Kozma Flóra oly dicsőségesen folytatott. Tiszteljük és áldjuk emlékét!

Dr. Boros György.

A VALLÁS ÉS ERKÖLCS UNITÁRIUS NÉZŐPONTBÓL.

Legegyszerűbb volna e kérdés olyan megoldása, hogy a problema egyes fogalmait iparkodnánk megállapítani s így foglalkoznánk a vallás és erkölcs fogalmaival formailag és tartalmilag; s miután az unitárius nézőpontot is félreérthetetlenül értelmeztük, e nézőpontot állandóan alkalmaznók. Tekintettel azonban arra, hogy a bölcseleti okoskodás meglehetős elvont mezőre jutott mind a vallás, mind az erkölcs fogalmának tárgyalásával úgyannyira, hogy a fogalmi meghatározások lehetőleg kiküszöbölik a sajátos egyéni vonásokat s magát a megélést, a történetet; és viszont a történeti leírások nélkülözik a rendszeres áttekintést s így sokszor az adatoktól nem látjuk az elvet, törvényszerűséget: ez alkalommal nem lépünk sem egyik, sem a másik mezőre; nem operálunk sem elvont logikai fogalmakkal, sem puszta történeti statisztikaszerű adatok előszámlálásával, hanem a magunk sajátos eljárását fogjuk követni.

I.

1. Általánosságban megállapítható, hogy a *vallás az embernek és Istennek egymáshoz, az erkölcs pedig az embernek embertársához való viszonyát fejezi ki.* Következőleg az a viszony, ami az ember és Isten közt volt, van és lehet, mindig vallási és soha sem erkölcsi viszony; amely pedig az ember és embertársak között van, mindig erkölcsi és soha sem vallási. Mikor pedig kétséges e megkülönböztetés helyessége, akkor a vallás és erkölcs egymáshoz való valamilyes viszonya forog szóban. Eszerint tehát alap és soha szem elől nem tévesztendő tény az, hogy a *vallásnak* és az *erkölcsnek* saját természeténél fogva az emberiség életében teljesen sajátos és egymásétól föltétlenül megkülönböztetendő jelentése és értéke van.

2. Problemánk két főtényezője tehát az *ember* és az *Isten.* E két tényező közül az ember számára — mint megismerő — első az ember s csak azután következik — kit megismer — az Isten. Igy első teendőnk az ember értelmezése. Tudniillik: az *ember* vallásos és az ember erkölcsös. Minket az ember vallása és erkölcse érdekel s ilyet Istennel kapcsolatban kérdésképen fel sem vethetünk. Egy főtényezőnk marad tehát egy-

előre, kivel kapcsolatban kérdéseink támadnak s feleleteket keresünk és ez az *ember*.

3. *Ki és mi az ember?* E kérdésre sem óhajtunk logikai meghatározásokkal, vagy emberek előszámlálásával felelni, mert nem akarunk ápriori esetleges hamis fogalmakkal indulni útnak. Az ember nevezeten értjük általában azt az átalakuláson, fejlődésen átmenő lényt, aki mióta valósággal jelentkezett az életben, egyéni és tömeges életet élve, az emberiség összeségét ölelte és öleli magába. Hogy aztán ezt az embert értelme, érzésvilága, vagy akarata jellemzi és hogyan, az még nem kérdésünk. Hogy honnan jön és hová megy, azt sem próbáljuk itt megoldani; csak épen azt szögezzük le, hogy az ember az emberiség egésze s az emberiség egésze az ember egyeseiben és összességében. Nem tartozik ide az állat, nem a majom sem és nem tartoznak ide a némelyek által létezni vélt angyalok sem, csupán az ember; de ez aztán egész múltjával és egész jövőjével, vagyis fejlődő életében.

4. *A fejlődő ember* más nem lehet, *csakis társas lény*, mert a nemi különbözőség alapján lesz és szaporodik. S valószínüleg a földön nem egy pár embertől szaporodott el, hanem különböző helyeken jelentkezett. Ha kisebb lett volna benne a társas érdekek védelme, mint az egyéni önzés, elpusztúlt volna; mert utódokat nem nevelhetett volna. Ez azt jelenti, hogy a közösség érdeke teljesen soha sem volt elhanyagolva nála s az egyén önzése sem tudta lehetetlenné tenni szaporodását és fejlődését. Az ember szaporodásával és fejlődésével kapcsolatban egyelőre két alaptényező érdemel figyelmet s ezek: az *egyén* és a *közösség*. E két tényező alkotja az emberiséget. Általában bebizonyított ténynek vehetjük, hogy az emberiség egészében a társasság, a közösség érdeke túlnőtte az egyén érdekét, az emberi közösség alátámasztotta és alátámasztja az egyén életét is; vagyis jóllehet az egyén és köz korrelátiv fogalmak, mégis az egyéni élet létesülésének tulajdonképen a társaság, a közösség az alapja.

5. Amidőn így megoldódik előttünk e nehéz kérdés, egyszersmind leszámoltunk a bibliai teremtés leírásának értékével is. Különben erre nézve legjobb, ha az összehasonlítás alapján a más népek leírását és hagyományait is megtekintjük. Az első élet megjelenésének kérdése nem a mi kérdésünk; mi annak az embernek a levésére vagyunk kiváncsiak, aki már a férfi és a nő gyermeke, szülöttje. Amidőn azonban általánosságban megállapítjuk, hogy az emberi életben az életközösség, a társasság bizonyos tekintetben befogóbb fogalom volt, mint az egyénnek a fogalma, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy adataink és elgondolhatásunk szerint még soha sem volt az, hogy minden ember egy társas közösséghez tartozott volna; hanem a különböző embercsoportok különkülön törekedtek élni és fejlődni. Minden embercsoportban pedig

a köz érdeke és értéke többé-kevésbbé összeütközött a fejlődő egyén érdekeivel és értékeivel. Hiszen összeütközés nélkül nem volt tehetséges a fejlődés. Ez az élet törvénye volt és lesz mindörökké. Az ember mindig beleszületett egy közösségbe (még ha csak édesanyja nevelte is, mert az apa nem vitte magával az anyát az élet harcaiba) s az embernek — mint szervezetileg adott egyénnek — fel kellett és fel kell, hogy támadjanak egyéni érdekei a közérdekkel, a más érdekeivel szemben. Vagy pedig el kellett abban merűlnie s ehhez képest más és más volt a felfogása is akár az Istennel, vagy istenekkel, akár embertársaival szemben; más és más volt vallása és erkölcse. Megállapítható tehát, hogy az embernek aszerint, amint benne most a közösségnek, majd az egyénnek az érdekei és értékei voltak uralkodók, más volt egyfelől a vallása és másfelől az erkölcse.

6. Eszerint az egyén és a köz kettős tényezője elhatározó az ember vallását és erkölcsét illetőleg. Ennek az értelmét később részletesen fogjuk látni. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy az élet egészében vannak bizonyos komponensek (összetevő, alkotó tényezők), melyeknek felismerése és értékelése elsőrangú kötelességünk. Az élet törvényszerűsége e tényezőktől van feltételezve, amit ha nem látunk meg, nem értjük a kérdést magát. A fejlődő emberiség (ember) fejlődésében az egyén és a köz kettős alapjain áll s e két tényező alaptermészetének megfelelően járhat csak a helyes úton. Mi sem természetesebb, minthogy az egyén, mikor önmagára kezd eszmélni, akaratosan (addig ösztönszerűen) mindig azon van, hogy az ő egyéni kívánsága teljesűljön s ugyanakkor nem gondol, nem törődik a közösségnek a kérdésével. (Amióta sikerült a közösségnek túlsúlyra vergődnie talán az életösztön segítsége folytán, mely élettörvény és isteni törvénynek is nevezhető, azóta mindig teljes biztonságban van a közérték az egyéni törekvésekkel szemben!) Lassanként azonban tudatosan annyit meríthet a köztudatból, hogy abba merűl el s elérheti amaz ideális fokot, mikor ismét megtalálja önmagát. Kétséget nem szenved tehát, hogy az *egyéniség* és a *közösség* kérdése olyan alapvető kérdés, melynek milyensége befolyásolja az ember vallását és erkölcsét.

7. Mind az *egyénnek*, mind a *közösségnek* megint önmagában van olyan sajátossága, amit éles szemmel észrevehetünk s ha nem akarjuk elszakítani tárgyalásunk fonalát, föltárni kötelességünk. Vegyük először a közösséget, mint amely általánosabb és befoglalóbb fogalom. Az emberi közösség tulajdonképen egyénekből áll, de ez egyénekből nem mint csupa számokból, hanem bizonyos életfejlődés van minden egyén életében, ami módosítja a közösség életét. A közösség mindörökké több az egyesek számbeli összetettségénél s több annál, amit az egyesek tudnak, éreznek és akarnak külön-külön. Vala-

mint az állatvilágban akár a méhek, akár hangyák nem azok együttesen, mintha külön-külön egyenként vesszük őket, úgy az emberi közösség is több az egyes emberek összességénél. Az emberi közösségben van valamelyes történet, múlt, jelen és jövő, amelyre másképen reagál az egyesekben működő közösség szelleme, mint az egyesek önmagukban külön-külön. Ez nem valami mystikus, megfoghatatlan dolog; ez élettény, amit bármikor lehet tapasztalni. Csak egy egyszerű megbeszélés alkalmával, ahol megindúl a közös eszmecsere s bekövetkezik a határozat, látható, hogy más a köz élete, mint az egyes emberek önakarata, gondolata, érzése stb.

8. Épen így vagyunk az *egyénnel* is. Valamint a közösség egyénekből áll, épen úgy az *egyének* többen közösséget alkotnak. Közösség az, amely már több, mint ők (sokszor olyan esetekben, ahol egy-egy nagy egyéniség megelőzte korát, a közösség egy bizonyos szempontból jelenthet kevesebbet is külön-külön). Az egyén sohasem képes teljesen arra, hogy önmagát megtagadja s a közösséget jelentse az élet szempontjából. Képes úgyan arra, hogy magát alárendelje a köznek s azt szolgálja talán teljes szolgaisággal is, de ez esetben nyílvánvalóan kevesebb a köznél. Valamint a közösség életében *anyagi* és *szellemi* feltételezettségektől van függővé téve s ezen dolgok *természetének megfelelően* kell berendezkednie fejlődése folyamán, épen úgy van az egyén is. Az egyén is egyfelől szervezeti (testi), másfelől lelki (szellemi) alapokon áll és fejlődhetik. Mind a *testnek,* mind a *léleknek* megvan a maga sajátos törvényszerűsége, amelynek hódolva fejlődhetik az egyén s melynek ellenszegülve, küzdhet és szenvedhet vagy elpusztulhat, minthogy el kell pusztulnia a törvény áthágójának.

9. *Az egyéni élet* keretében szóljunk röviden — amenynyire szükségesnek látszik — a *test* (szervezet) és a *lélek* (szellem) követelményeiről. Azt tapasztaljuk évezredek óta, hogy az ember másképen ható tényező nem lehet, csakis úgy, ha szervezete van, ha teste él. A test anyagból való s alá van vetve az anyag törvényeinek azzal a különbséggel, hogy az olyan test, amelyikben megvan az életfeltétel s az élet valamely formában jelen is van, — ha lappangó állapotban is — ott a kémiai, fizikai törvények mellett a biológia, sőt a pszichológia törvényei is érvényben vannak. A test, az anyag, mely élő lelket rejteget, a többi törvények, az úgynevezett természeti törvények mellett a lelki törvények hatása alatt is van. Amíg azonban a lelki élet csak csirájában van meg s ki nem fejlődhetik, nem jelentkezik sem a vallás, sem az erkölcs, csupán csak bizonyos lélektani tények jelentkezhetnek. Azonban a testnek mint feltételezettségnek épen úgy jelen kell lennie s lehetőleg jól kell fejlődnie (ép testben ép lélek), amint az egyéni élethez feltétel a közösség alapvető élete. A lélek a test nélkül, mint szervezet nélkül, ki nem fejlődhetik, nem nyílvánulhat s nem munkálkodhatik.

Az egyéni lélek tehát mint alapon, a testen nyugszik, azzal szoros viszonyban áll s már a legkezdetlegesebb korban is módosítja az élő testet — a más testekhez viszonyítva — a különböző törvényekre való reagálást illetőleg; de fejlődöttebb fokon olyan sajátos új törvényeknek hódol, melyekről amaz alsó fokon egyáltalán nem beszélhetünk. Emez új törvényszerűségek, többek között pl. a *vallás* és az *erkölcs* törvényei szerint való lelki működésben is kifejezésre jutnak. A vallás és az erkölcs kérdése tehát nem a test kérdése, hanem a léleké; de viszont valamint a lélek jelenléte befolyásolja a test viselkedését az anyag törvényeit illetőleg. a test jelenléte is befolyással van a lélek viselkedésére általában s a vallás és erkölcs elvei nemcsak azt állapítják meg, hogy a lélek hogyan viselkedjen, hanem a test viselkedését is módosítják. Az alsóbbfokú törvény föltétele a felsőbbfokúnak s így a fizikai, biológiai, lélektani az erkölcsinek és vallásinak; s épen ezért helytelen az, amikor olyan esetekben keresünk erkölcsi és vallási törvényeket, amikor legfönnebb biológiai vagy lélektani törvényszerűségekről lehet szó.

Az egyéni élet keretében eszerint nagyon fontos a test és a lélek törvényeinek a leírt módon való megállapítása.

10. A *közösség* életében is megvan nagy vonásokban a köz szervezeti és szellemi törvényeinek a csoportja. A szervezeti törvény általában azt jelenti, hogy minden közösségnek, mint szerves egésznek, a fennállása és fejlődése bizonyos élettörvények szerint történhetik; milyenek pl., hogy a szervezet fennállása anyagi javaktól van függővé téve s e javak előállításának és gyarapításának megvan a maguk sajátossága és vannak bizonyos szellemi kapcsok, melyek összetartják a közösséget s célokként, vagy a célhoz vezető eszközökként állandóan foglalkoztatják azt. Más szavakkal: a közösségen belül vannak anyagi és szellemi kérdések és megoldások s ilyen szellemi javakról szóló kérdés lehet a vallás és erkölcs is, mely bizonyos minőséget ad a közösségnek az élet megélésében. Mindezek a kérdések és törvények azonban épen olyan szorosan összefüggenek egymással, mint az egyén életében; sőt talán még inkább itt, a köz mezején, ahol az anyagi feltételezettségnek előteremtése az erkölcsiséggel a lehető legközelebbi viszonyban áll.

11. Miután így legalább nagy vonásokban tudjuk, hogy ki az az ember s hogy akár mint közösség, akár mint egyén milyen természetű s mely törvények hatása alatt áll: jó lesz, ha megvizsgáljuk az ember *vallását,* hogy ezt megtévén, *erkölcsével* is foglalkozhassunk.

Eddigi fejtegetés folyamán megállapítást nyert, hogy a vallás és erkölcs kérdése egyelőre az Isten és ember s ezenkívül is elsősorban az ember ki- és milétére vár feleletet és az ember tárgyalásával kapcsolatban láttuk (6. p.), hogy az egyén

és a köz tényező befolyással van a vallás és erkölcs minőségére. Ezt azonban közelebbről nem értelmeztük s nem indokoltuk meg, de ennek igazsága kitünik a közelebbi meggondolások alkalmával. Eddig még csak addig juthattunk el, hogy az emberi élettel kapcsolatban kiemeltük az emberi élet két alaptényezőjének nagy fontosságát, hogy t. i. vagy az egyéniség, vagy pedig a közösség jut túlsúlyra a társas életben s mind a két tényezőnél rámutattunk a különböző törvényszerűségekre, melyeknek az élet föltétlenül alá van vetve. Megállapítottuk általánosságban (9. p.), hogy a vallás sajátosan a lelki, szellemi élethez tartozik az egyén és a köz életében egyaránt, de természetszerűleg, törvényszerűleg visszahatással van a testi, szervezeti életmegnyílvánulásokra is.

A vallás (1. p.) az ember és az Isten közötti viszony. Ha most már ezt a viszonyt fel akarjuk deríteni, meg kell ismerkednünk az Isten létével is. Az embert nagyjában ismerjük s most fordítsuk tekintetünket afelé, akit vagy amit Istennek nevezünk.

12. *Az Istent az ember ismerte fel* s ő is imádta évezredeken át. Olyannak ismerte fel, amilyennek lehetett s úgy imádta, ahogyan tudta. Aszerint, amint az egyén, a közösség a maga érdekei szolgálatában állott szemben Istenével, más volt az Isten s más a viszony a között és közötte. Pl. a fétisek esetében; ott, ahol a mindennapi élet apróbb-cseprőbb követelményei az egyén érdekeit illetőleg kellett, hogy igazodjanak: az isten meglehetős mostoha elbánásban részesült s el is pusztították, ha nem tudta hatásosan szolgálni az egyén kívánságát. A vadászat és a küzdelem kimenetele, az eledel megszerzése többé-kevésbbé a véletlenségtől volt függővé téve s így a fétis megbecsülése és tiszteletbentartása vagy lekicsinylése, megverése és megsemmisítése véletlenül, önkényszerűen következett be. Ez természetes s másként nem is lehet akkor, amikor az egyén érdeke a legfőbb érdek s minden más érték csak akkor igazi és nyer megbecsülést, ha az egyént elősegíti életében, vagyis őt szolgálja. A fétis-isten a tárgyi világból került elő s habár látható és kézzelfogható volt, az ember mégis valami láthatatlan hatalmat tulajdonított annak, aminek természete felől nem volt tiszta tudása. Az összes isten-fajok közül a fétis volt az, amely leginkább ki volt szolgáltatva az egyén önkényének. Világos, hogy a fétisimádó vallása más, mint azé, aki valamely közösségbe tartozva, a közösség istenét vagy isteneit kell, hogy félje és tisztelje. A közösség is lehet szeszélyes, az is járhat el önkényesen; de mivel ott nem minden egyes ember szerencséjétől és szeszélyétől függ az isten becsülése, hanem bizonyos állandóbb természetű szokások az irányadók, az isten hatalma és tekintélye is más, mint a már leírt esetben.

Nem célunk, hogy minden fajta vallásosságot példákkal illusztráljunk, csak épen azt iparkodunk kimutatni, hogy tényleg

más a vallás s így a viszony az Isten és az ember között, ha most az egyén, majd a köztényező van túlsúlyban.

Az Isten megjelent a kézzel fogható tárgyakban a természet kebelén, de megjelenhetett olyan helyeken is, ahol már lehetetlenné volt téve a hordozható fétiseknek kultusza; megjelenhetett egyes fákban, üregekben, barlangokban, sziklákon; szóval bizonyos helyekhez kötötten, ahonnan nem lehetett ide-oda húrcolni őt. Megjelenhetett a természeti tüneményekben, az égi testekben s mindezen esetekben (a fétiseket sem véve ki) a kézzel foghatóban és szemmel láthatóban egyaránt volt valamelyes láthatatlan hatalom, melyet az ember beleképzelt, beleélt az illető istenbe. Nagyon hasonló ahhoz a kis gyermek azon lelkiténye, hogy ő annyi mindent élettel ruház fel (pl. kis baba). Megjelenhetett az isten azonban egyes állatokban, melyek általában a maguk számára szörnyűséges áldozatot követeltek. Az isten ilyen szörnyekben való megjelenése egészen sajátságos s külön tárgyalást kíván a rendszeres vallás-vizsgálatnál. Ilyen az assyr-babyloni hatalmas Tiamat, melyhez hasonlónak vélik a héber Tohu-t s idetartoznak a Leviathán-szerű hatalmas szörnyek; e csoportban oldandó meg a kigyók, sárkányok stb. problemája; de már lényegesen másféle pl. az egyptomi állat — istenkultusz.

Akár a sémi népeket nézzük, akiknél *el* (elim, elohim) fejezi ki legáltalánosabban az istenfogalmat, mely kapcsolódik a csillag, magasság, vezetés, szóval valamelyes felsőbbség és és hatalom fogalmaival; akár a finn-ugor népek pogány isteneit tekintjük; akár pedig az ős perzsa vallás elemeit vizsgáljuk, ahol a gatha-kban Zarathustrának tanításai olvashatók; később de sokkal inkább a kialakult Mithra kultuszt bámuljuk, vagy pedig a hindhizmus brahmán tanításaival foglalkozunk: mindenütt azt látjuk, hogy a közösségtől, amely a nevezett vallások isteneinek hódol, föltétlen hódolat és számtalan *áldozat* kivántatik meg. A Molochnak uralma, a krétai Minotaurusnak szigora mind, mind kegyetlen módon követeli a meghúnyászkodást és az áldozatot.

Általában elmondható, hogy az az isten, vagy azok az istenek, akik az egyéni embernek egyéni isteneiként jelentkeznek, maguk esnek a legtöbbször az egyéni önkény áldozatának; de az és azok, akik a közösség kormányzására képesek, maguk zsarnokai a kezdetlegesebb fokokon a népeknek, a közösségnek. A *törzs* istene épen úgy óhajtja az áldozatot, mint a *családé* az elsőszülöttet s teljes föltétlenséggel követeli a *vérbosszút*. Az ismeretlen hatalom félelmet gerjeszt az emberek szivében s ez a félelem igen sok istennek hívőiben az isten-imádás igazi alapja. Az isten haragos és engesztelést követel, ami az áldozatban fejezhető ki csupán. Az áldozatban, amely elsősorban csak anyagi lehet s csak a legfinomultabb alakjában válik szívbenivé és lelkivé.

A közösség istene úgy alakúl, amint maga a közösség is. Most *család,* majd *törzs* s talán *egyes városok, tartományok és országok* istenei alakúlnak ki, míg végre *egyetemessé* nőheti ki magát egyik-másik. De az *élet szerveződésével* együtt jár a *kultúra fokozatos* fejlődése is s a *halász-vadász időket, nomád, földmivelő s városi kultúra* váltja fel, vagy módosítja. Ennek megfelelőleg az istenek is mások és mások. A nomád és földmives kulturák s isteneik összeütközését szépen szemlélhetjük az Ószövetségben; míg a városi isteneknek küzdelmét s sikere esetén nemzetivé való válását legérdekesebben az assyr-babyloniai történet tárja fel. Ugyancsak itt látjuk a nagy mindenség hatalmas isteneinek sokaságát egymás mellett békésen munkálkodni, kik az égi Anu, a földi Bél és a tengeri (vizi) Ea triászában az élükön az Annunaki és az Igigi társaságában mindeneket kormányoznak. A nemzeti istenek közül a legjellegzetesebb nem Márduk, Hammurabinak dinásztikus istene s a teremtés főhőse, ki legyőzi Tiamatot, — hanem a zsidó *Jáhvé,* aki egyfelől a mindenség ura és alkotója, de másfelől és az a legfőbb hivatása — a zsidó népnek sajátos nemzeti istene, aki a népet a többi közül kiválasztotta. E kiválasztott nemzet az igazi cél s más népek csak eszközi értékkel birnak, mint a favágó kezében a fejsze és a fűrész.

A Kinaiak sárkánybirodalma s a mikádók országa (Japán) szintén közelkerülnek az éghez s Kina pláne „mennyei birodalom" néven szerepel, amit a zsidók soha el nem értek, tekintettel arra, hogy az eschatologia netovábbjában, a *jelenések könyvében* is, csak *Jeruzsálem* lesz mennyeivé.

Nincs mért hivatkoznunk a tibeti Lámaizmus sajátos világára s foglalkoznunk egyelőre a Buddhizmus, vagy az Iszlám világával, — még kevésbbé kell közelebb eső fogalmakkal előhozakodnunk, hiszen ezekből megállapítható, hogy tényleg mások azok az istenek, akiket az emberi közösség rovására túlsúlyba jutott egyének imádnak, vagy felhasználnak, mint azok, akik a közösségnek istenei. Világos az is, hogy a közösség istenei is különböznek egymástól, amint a közösség maga fejlettebb, vagy fejletlenebb. Ez utóbbiak azonban egy közös vonással rendelkeznek s ez az, hogy imádóiktól *áldozatot* követelnek.

Minden isten kivétel nélkül (még a fétisek is) olyannak van feltételezve, aki erős, hatalmas, fennebbvaló s akitől félni kell és várni kell valamit. A gyengeséget, tehetetlenséget senki sem óhajtja és nem bámúlja, nem értékeli és nem imádja, mert a gyengeség az élet veszedelmét s nem sikerét mozdítja elé; a gyengeség a halálhoz s nem az élethez vezet. Egyszóval az ember istene mindig hatalmasabbnak van elgondolva, mint az ember maga s mindig segedelem és siker, haszon és előmenetel okozója lehet, ha t. i. akar. Ezt az akaratot megindítani az illetők érdekében van hivatva az áldozás, az értékek felajánlása.

Nem illik tehát az isten eddigi fogalmára a megállapítás: *az isten szeretet.* Itt az isten legfönnebb hatalom, erő, bosszúállás (v. ö. vérbosszú és tálió elve stb), félelmet gerjesztő nagyság s ezért talál olyan jól az ilyen imádásának kifejezésére a régi megállapítás és szóhasználat: féljétek az istent; istenfélelemmel járuljatok elébe!

13. Az ember szeretné a vallás lelki alapjait valahol *a szeretethez közel, vagy a szeretben találni meg*, ahová Jézus emelkedett; de amíg nála az Atya (tehát a család legszentebb fogalma) szeretet és szeretettel közelíthető meg, addig a vallásfejlődés történetében még ott is, ahol az ősöket tisztelik s azok szellemének áldoznak, a félelem és a rettegés a legsajátosabb lelki motivum. Ez különben egészen természetes az ember történetében, hiszen az igazi szeretet a legmagasabb lelkiműveltség esetén is, mely a tökéletesség mellé kerül életünkben, csak eszménykép lehet. Ezeknek meggondolása mellett, az előző pontban elmondottak után, iparkodjunk közelebbről megállapítani az Isten mibenlétét. E kérdéssel kapcsolatban fölmerülhet a *kinyilatkoztatás* gondolata s el kell döntenünk, hogyan gondoljuk az Istent megismerhetőnek. Nem állítjuk, hogy az Isten nem nyilatkoztatja ki magát, mert hiszen minden megismerésünket kinyilatkoztatásnak is felfoghatjuk; de egyelőre — eddigi tárgyalásaink alapján — csak arról beszélhetünk jogosan, hogy az ember törekszik megismerni az Istent. Már emlitettük, hogy csakis *arra való képességei* útján ismerheti meg Istenét. Az ember kialakulása alatt lelkileg, szellemileg csak lassan gazdagodik s lépésről-lépésre alkotott fogalmai is módosuláson, tán gyökeres átalakuláson mennek keresztül. Kezdetben nem tudja felfogni, hogy az általa ismert világ egységes s nem is keresheti annak láthatatlan szellemét: azokban a tárgyakban véli megtalálni az övénél nagyobb erőt, amelyekkel találkozik életében naponként, vagy tán ritkábban. Felfogása nem egyetemes; csak részleges. Ő maga leginkább a megélhetés kérdéseivel van elfoglalva s ebben várja és keresi a segedelmet, erre veszi magához istenét (fétis stb.). Szóval, ami rá nézve a legégetőbb, a legfontosabb s *lelkiállapota szerint* a legnagyobb értékkel bír, abban keresi, találja és ismeri meg istenét. Ha világképe bővül egyfelől a természetben, másfelől pedig érdekeltsége növekedik a közösségben, istenei, vagy istene is lényegesen más tulajdonságuaknak ismertetnek fel. Lassan, későre jöhet el csak az egy Isten felismerése a világegyetem egységes felfogása mellett. A természet és az ég, a viz és a levegő, a mult és a jelen s az emberi közösség világa ezernyi-ezer ístent teremt az ember számára; illetőleg ezernyi-ezer istenben véli megismerni az ember az Istent!

Úgy fejezhetnők ki az eddigieket, hogy az ember az ismeretlent próbálja megismerni s a nagy ismeretlenben és annak részleges megnyilvánulásaiban fogja fel amaz erőt és ha-

talmat, amelyet félni kell s amely akár egyetemességében, akár részlegességében áldozatot követel.

Az Isten *valójában* soha sem más annál, akit a legfejlettebb fokon szerető édes Atyának fogunk fel; csakhogy az ember fejletlenségének megfelelő alakban jelentkezik s megfelelő körben munkálkodik. Az Isten, akár egyetemesebb, akár részlegesebb, akár fölemel, akár lesújt: végeredményben mindig az ember lassan kialakúló tökéletesedését célozza s nem egyéb amaz örök gondos tevékenykedő hatalomnál, aki az életet ezer változatban sajátos kifejlésre vezeti mindenütt világegyetemében.

14. Nem állapítható meg, hogy mikor kezdődik az Isten kiábrázolása s az is kérdéses, hogy a későbbi bálványszobor kezdetben is szobor, tehát képmás akart-e lenni, vagy pedig egyszerűen csak jel, avagy tartózkodási hely. Még az is kérdés lehet, hogy a bálvány valójában általában istennek ismertetett-e el, vagy pedig csak jelképének s a láthatatlan Isten látható tartózkodási helyének. A bálványistenek táplálása mindenesetre arra vall, hogy legalább a nép (ha nem is a papi osztály) hitt a bálványok istenségében. E ponton egy új fordúlathoz jutottunk. A vallás is általában mindég egy és ugyanazon időben más és más volt a *népnél* és a *papi osztálynál.* Ez természetes, mert hiszen két ember sem kapható, akinek vallásossága s általában bármely lelkifelfogása teljesen egyenlő legyen. De a közönséges nép és a papi osztály vallásos tudatának szembeállítása abból a szempontból fontos, hogy itt egy eddig teljesen új tényező jön be gondolkozásunkba s ez az, hogy bizonyos emberek tudatosan óhajtják irányítani másoknak vallásos életét és ténykedését. Igy fejlődik ki a sok formaság és ceremoniálizmus, ami sokszor elnyomja a vallásos lélek közvetlen megnyilvánulhatását. Nemcsak a magusok (Perzsia), a sámánpapok (finnugorok), a varázslók (India), hanem a kifejlett, ú. n. papiosztályok is (Assyr-Babilonia, Izrael és Júda, Budhizmus stb.) mindig a látványosságra és az áldozatra fektették a fősúlyt s óriási mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az ú. n. opus-operatum kifejlődhessék a népek életében s a lelki kialakulás minél későbben következhessék be. A papi osztályok által szolgált istenek óriási hatalomra tettek szert s különösen ott, ahol ez osztály az államhatalommal szövetkezve volt (csaknem mindenütt), soha el nem mozdítható teherként jelentkezett az isten a népek számára. Az Isten magasztosabb felfogása s a vallás igazi mélysége nem is ez osztály opus-operatuma, hanem a nagylelkű, hatalmas bátorságú és Isten igéjét szóló *emberek, próféták* útján következhetett be.

15. Lássuk ezt a magasságot!

Az eddigiek szerint az Isten hatalom, erő, nagyság s akár egyedül, akár többedmagával jelentkezik, mindig hódolatot követel és valamelyes olyan szentséggel rendelkezik, mely

miatt őt sem látni, sem megközelíteni nem szabad, nem lehet. Ilyen volt Jáhvé is, kinek megjelenési helyéhez (Horeb hegyi csipkebokor) nem mehetett közel Mózes, mivel szent (Tabu) volt a hely; de sokkal inkább ilyen Japán szellemi uralkodója: a Mikado (vagy Dairi), aki az istenek fölé emelkedik (maga is isten lévén, t. i. a napisten megtestesítője) s akire sem a nap, sem a hold nem méltó, hogy rásüthessen, annyira szent (tabu) ő.

Az isten(ek) lénye és milyensége meghatározza a viszonyt, mely köztek és az ember közt létesül, eldönti a vallásnak sorsát, melyet az ember vall és gyakorol. Nem is szükség e viszonnyal közelebbről foglalkoznunk, hiszen elég világos, hogy a közösségben élő embertől az eddig fölemlített istenek (vagy isten) föltétlen hódolatot és gyakori áldozatot követelnek; az istenek, akik szentek — az emberektől, akik kicsik, gyarlók és bűnösök.

Azonban egy Gautama (Buddha); egy Zaratusztra, egy Konfucius és Laotse, a héber próféták s ezek legnagyobbja Jézus (Krisztus) annyira emelkedett az isteneket vagy istent illetőleg s olyan mélységeit fedte föl az emberi léleknek, amilyeneket eleddig nem láthattunk a vallás történetében. Mindenik más sajátossággal bír: egyik az öröklétbe merül el és ott világosodik meg, hogy megfejtse a nagy titkot s a Nirvanába mélyedve, azonosul az igazi egyetemes élettel s vezet példája által az élet valóságai felé; a másik Ahura-Mazdában látja meg a világ szellemét, lelkét és bár nem tisztítja meg a nagy mindenséget a szellemek sokaságától, mégis felismeri az egységes alapot és világszellemet; a kinaiak a gyakorlati élet kérdései megoldásán töprengenek, de felismerik a taoizmusban az élet és szellem fejlődését, az isteni lélek munkáját és hatását; s a héber próféták meg a mennydörgés hangja és villám cikázásaként írják az ember tudatába, hogy akinek Isten többet ad, attól többet is vár s tökéletessége föltétlen igazságán alapszik. Mindezeknél azonban sokkal szebben és tisztábban lát ama nagy próféta, aki Jáhvé zordonsága és kérlelhetetlen igazsága fölé odaemeli a teremtő, gondoskodó, könyörületes és szerető édes jó Atyát és annak eljövendő országát: a legtökéletesebb Istent s a legboldogítóbb viszonyt az Istennel: *a legigazabb vallást.* Az igazi magasság tehát az lett, amidőn a világegyetem s benne az ember egy egységes szellemet ismert meg, aki személyes, egyedüli, szerető jóságú s egylényű az ember lelkével, kinek szíve tiszta s lelke tökéletességre sóvárgó. Zaratusztra Istenországa nem olyan szép és fölemelő mint a Jézusé.

16. Megismerve a nagy próféták által tudatra emelt egyetemes örök Istent s legfönségesebbnek ismerve el ezt Jézus felfogásában az Atya alakjában, elemezzük egy kissé a viszonyt, amely van az *Atya* és az *ember* között.

Amint láttuk, az ember társas lény s leghelyesebben akkor él, ha a közösséget megbecsüli. Három viszony képzelhető el az egyén és a közösség között s a három viszony olyannak is tekinthető, mint amely az emberi fejlődéssel kapcsolatban egymásután szükségszerüleg következik be. E három viszonyban az élet törvényszerüsége jelenik meg. 1. Lehet az egyén kizárólagos a közösséggel szemben; 2. beleélheti magát a közösség szellemébe úgy, hogy elveszíti egyéni sajátosságát, 3. a közösségnek lehet igazi önálló munkás tagja s így mind *egyéni*, mind *társas* törvényének megfelelőleg élhet. A közösség először a családban, majd törzsben, nemzetben, emberiség egészében s Istenországában jelenhetik meg. A nagy vallásalapítók közül Gautama nem adott semmit a személyes jellegre úgy, hogy az ő Nirvanája még a Leibnitz monászai összességénél is sokkal merevebb és élettelenebb, az egyéni élet szempontjából. Zaratusztra magasztos eszmét táplált az Istenországáról s bár Ormuzd és Ahriman dualizmusa jóformán utána állott elő, mikor a mágusok elsekélyesítették a nagyszerű tanítást, mégis az ő tanítása nem tudta annyira tökéletesen, szervesen megoldani az emberiség hivatását az Istennel kapcsolatban, mint a Jézusé. A közösség a *családnál* kezd szerveződni s Jézusnál a *családi* egyesűlésben éri el tetőfokát, legszervesebb és legegyetemesebb formáját. Ennek a családnak feje a jézusi Isten, tehát Atya, mint az igazi szerető, gondoskodó szülő — csakhogy teljes tökéletességgel. Az Istenországa magába öleli az emberi közösség minden szerves formáját s igazi értelemmel és tartalommal ruházza fel a faj és nemzet jelentését is. Egy kibékítő, felölelő, harmonizáló fogalom az Istenországának fogalma. Itt az ember önkényüleg és a közérdek rovására nem emelkedhetik Isten fölé; a köz szelleme nem nyomja el az egyén kifejlett voltát s nem veszi el amannak értékét, hanem az egyes a köz értékeképen szervesen nő bele Istenországába s mint az Atyának gyermeke, teljesíti legszentebb kötelességét, éli mély hivatását egész lényének művelésében s minden jó képességének folytonos hívatásszerű munkálásában. Az egyes kisebb az egyetemes szellemnél, a gyermek az Atyánál s benső alázatot is érez azzal szemben, de áldozatot csak szívben és lélekben hoz az Isten számára, aki lélek s akit lélekben és igazságban kell imádni. Itt érvényesül az értékes lélek szeretete az értékekkel szemben s erre talál a magasztos mondás: *Az Isten szeretet!*

17. Miután a fenti pontokban sikerült rámutatni az Isten kilétére és ama viszonyra, amely közte és az ember közt van; szóval miután a vallás kérdése általánosságban megoldást nyert, fordúljunk az **erkölcs** kutatása felé, fönntartva a kettő közti viszony tárgyalása idejére a vallásnak, mint lelkiténynek, közelebbi megállapítását.

Mindjárt a kiindulás alkalmával (1. p.) meghatároztuk az

erkölcs mezejét s az embernek embertársához való viszonyában láttuk az erkölcsiséget. Az *erkölcs, ethosz,* vagy *moralitás* bizonyos szokásra, megszokottságra, tradicióra stb. útal, melynek az ember magát alá kellett és kell hogy vesse. Az erkölcsiség az embernek tulajdonsága s egyedül csak az ember lehet erkölcsileg felelős, cselekvő és ható tényező, akivel meg kell közelebbről ismerkednünk, ha az erkölcs kérdését elemezni és megérteni óhajtjuk. Az ember, aki társas lény s akinek önmagával és embertársaival szemben kötelességei vannak. Igaz, hogy a vallásos embernek nemcsak Istenével, hanem saját magával szemben is nemcsak kötelességei, de mivel amott az illető a mindenható Istennel áll szorosabb viszonyban, a vallásosság tényében közvetlenebbül van meghatározva alázatos viselkedése, mint akkor amikor embertársaival szembeni viszonyát kell megélnie, mivel ez utóbbi esetben az énje nem annyira eltörpülő a más énjéhez viszonyítva, mint volt az abszolut Istennel szemben. Szóval, az erkölcs kérdésénél az egyesnek önmagával szemben való kötelességei sokkal inkább hangsúlyozandók, mint a vallásnál s így az emberek közt levő viszonynak megállapítása az egyénnek saját magához való viszonyával kibővítendő. *Az erkölcs tehát azon cselekvésben valósul meg, melyet az ember saját magával és embertársaival végez.*

18. Ha ezt tisztán látjuk, vizsgáljuk meg az embert egyszer *saját magával,* majd pedig *embertársával* szembesítve.

Az egyén élete alá van vetve a fejlődésnek, ami azt jelenti, hogy egy kezdetlegesebb állapottól egy tökéletesebb felé halad s ez úgy érhető el, ha az egyén maga a bennelevő jó lehetőségeket lassanként valóra váltja, ha benső törvényszerűségeinek megfelelően apránként kialakul, kifejlődik. Ez a kialakulás azt jelenti, hogy a szemlélődő én fokozatosan öntevékenykedő, cselekvő egésszé válik s a hivatásos cselekvésekben valósítja meg magát s magában a jót naponként. Az egyén fejletlenebb állapotból juthat egy fejlettebb állapotba s ez útjában őt az vezeti, hogy mit tart *jónak.* Jónak egyszer saját magára nézve. Amit jónak tart, azt értékeli; amit értékel, aszerint igazódik, lehetőleg azt iparkodik megvalósítani s így cselekvése értékelésétől függ. Értékelése azonban függővé van téve egész lényétől: *testétől és lelkétől.*

Önmaga sok tekintetben kivonhatja magát a közfelfogás alól s ebben az esetben inkább cselekedhetik tényleg a saját maga kedve és értékelése szerint; de megtörténhetik, hogy a közfelfogás uralkodik rajta s akkor saját maga is a szokás hatalma alá kerül. Ha csak saját maga volna s így önmagában állana, talán a gyönyör (hédoné) a haszon és szellemi kiválósága (intelligencia) szabná meg számára a jót s cselekedeteit aszerint végezné; de mivel az egyes mindig egy közösséghez tartozik, ez mindig valamelyes befolyással van rá. Igy

megtörténik, hogy önmagával szemben való eljárásában a köznek esetleges előítélete, megszokottsága fogja őt irányítani. Megeshetik, hogy saját maga szívesen a gyönyörnek élne, vagy a haszonért dolgoznék, de a köznek elitélő felfogása nem engedi meg ezt, hanem más eljárásra kényszeríti. Ebből világosan látszik, hogy a jónak megállapításában s önmagunk számára való megvalósításában nem mindig az egyén, hanem igen sokszor a köz határoz. Amint az egyén kizárólagosabb vagy a köz nagyobb értékű, az egyén aszerint más- és másképen jár el a jó cselekedetek gyakorlásában. Önmagammal szemben tehát eljárásom indító oka lehet testi, vagy lelki gyönyörüségemnek kecsegtetése, vagy a haszon reménysége, lehet a közfelfogás hatalma, vagy pedig a jónak önmagáért való cselekedni akarása. Saját magam belátom helyzetemet s helyzetemben felismerem lelkemnek benső sugalmát s valamit helyeselek vagy helytelenítek, valamit jónak tartok, valamit nem. Önmagammal szemben egyszer és mindenkor kötelességem, hogy amit jónak tartok (ha a szokás hatalma alatt is), azt cselekedjem és mindég csak azt cselekedjem, amit jónak tartok. Cselekedeteim irányulhatnak. önmagam és mások felé s bármikor, bármilyen körülmények közt magam csak akkor vagyok erkölcsös és cselekszem helyesen, *ha azt a jót cselekszem, amit én jónak ítélek.* Az én ítéletem indító oka önmagamban lehet, de lehet rajtam kívül valamely más tényezőben is. Minden esetben tartozom a legjobbat cselekedni, amit a legjobbnak vélek, gondolok, ítélek. Vagyis önmagamat megtagadnom soha sem szabad; igazságomat feladnom és cserbenhagynom a kivitelben nem lehet; magamat képmutatással és áltatással csalnom megengedve nincs. Tartozom önmagamnak teljes nyiltsággal és teljes becsületességgel; önmagamhoz hűnek kell maradnom minden esetben. Ez tulajdonképeni alapja az erkölcsiségnek, mert aki önmagát — fejlődő életének különböző szakaiban és fokain — megbecsülni nem képes, aki nem tud az igazsághoz hű maradni és nem képes a jóságot föltétlenül cselekedni: az másokkal szemben is elesik s képtelen lesz erkölcsi személyképen élni életét. Belátható ezek után, hogy az embernek embertársához való viszonya akkor erkölcsös, ha az egyes önmagával szemben mindig érvényben tartja a teljes őszinteség keretein belől a legjobbhoz való ragaszkodás lelki követelményét. Önismeret és önmegbecsülés az egyetlen lehető alapja a más megbecsülésének s így a jó föltétlen cselekedésének.

Embertársam az én testvérem, vagy pedig egy második énem, avagy az Istennek gyermeke s így minden esetben önmagában értékes valami éppen úgy, mint saját magam s irányában eljárásom nem lehet más, mint saját magammal szemben volt. Itt van az igazi értelme a mondásnak: „Amit akarsz, hogy mások cselekedjenek veled, te is azt tedd másokkal.“

Ez nem jelenti természetesen azt, hogy az ember a mértéke mindennek, logikai, igazságszerű érvénnyel fejezvén ki gondolatunkat; legfönnebb csak azt jelenti. hogy a cselekvő ember számára lelki élete különböző szakaiban, tehát pszichologiailag nincs más mértéke, mint saját maga, melyhez mindeneket alkalmaz, hozzámér. Értelmezvén a dolgot közelebbről, ez azt jelenti, hogy a *jóság* nem az embernek cselekvő ténykedésében van, tekintet nélkül a szándék és cselekvés minőségére, hanem van egyenesen érvényes jó, erkölcsi érték, amelyhez méri a cselekedeteket az, aki ennek tudatában és ismeretében van. Aki azonban csak ott áll még, hogy pl. a törzsi vérbosszú kivánalmának hódol s nem látja be, nincs tudomása, fogalma pl. a jézusi szeretet erkölcséről: az azért lehet erkölcsös, kötelességét teljesítvén a törzs ellen vétőnek megbüntetésében, kiirtásában. A jóságnak föltétlen értéke és egyetemes érvénye van, de az élet megélésében az ember csak relátiv magasságokig juthat s ezeket is lassan közelítheti meg. Minden relátiv magaslatnak megvan a maga köre és törvénye s ott csak a törvénynek hódolva lehet jót cselekedni. Ugy fönnebb és fönnebb, amíg az ember képes egyetemes szemléletre szert tenni s világát, munkakörét sub specie aeternitatis tekinteni és — emberileg beszélve — a tökéletes érték szerint irányítani cselekedetét. Az egyénben, mint a köznek szerves tagjában, jelentkezhetik amaz érték, amelyben önmagában található meg az igazi érték s ez lehet pl. az a *jobb-én*, aki el van híva, hogy tökéletességre törekedjék s minden tekintetben sajátosan, önértékként hatván, az igazság létesítésének egyik nélkülözhetetlen szerve lehessen. Nem ismerjük el az erkölcsi relativitás elméletének helyességét, mert belátjuk, hogy a relativisták a szofisták tévedéseibe esnek s így egyetemes érzésű önértéküséget keresünk az erkölcsi világrendben; de ugyanekkor meg kell látnunk, hogy az ember napi életében bizonyos relativ értékek azok, mikért a nagy tömeg állandóan küzd. Mivel ezen relativ értékek (pl. a család, törzs, nemzet stb.) tulajdonképen arra valók, hogy általuk, bennük, segítségük folytán valamikor létesülhessen amaz egyetemes testvériség, vagyis a kialakulásban segédeszközök ama magasabb világ kialakításában s így tulajdonképen nélkülök nem valósulhatna meg a történet folyamán az önértékek és egyetemes értékek világa: egészen érthető és természetes, hogy a gyakorlati életben ezen relátiv értékekért munkáló embertársainkat, akik nem képesek magasabbra emelkedni, de felfogásukhoz képest becsülettel végzik munkáikat, erkölcsösöknek nevezzük s megbecsüljük. E fejtegetések után nyilvánvaló, mennyire fontos, hogy az egyén önmagával szemben való kötelességeinek eleget tegyen. Az egyénnek mindig arra kell törekednie, hogy amit a lelki fejlettségéhez mérten a legjobbnak tart, azt akarja és azt cselekedje. A cselekvés az akarattal együtt alkotja az erkölcsi cselekedetet.

Formailag tehát — anélkül, hogy a kifejtés tárgyával e helyen bővebben foglalkoznánk — megállapitható az, hogy az *egyesnek legjobb meggyőződését kell követnie minden időben akaratában és cselekvésében s ekkor erkölcsös életet él.* Nagyon fontos ennek hangsulyozása: *a jót kell követnie, amit jónak tart és pedig jónak a lehető legtöbb ember számára.* Itt van Bentham felfogásának igazi értéke e helyen. Megtörténhetik ugyanis, hogy valamely hatalom, vagy közfelfogás az embereket egy csoport érdekei ápolására kényszeríti (pl. a vérbosszú esetében) s lehet, hogy 1000 ember közül 999 föltétlen jónak tartja ez érdekek törik-szakad védését, de talán az az egy (1) magasabb szempontot lát meg s több ember boldogságát, épségét stb. szeretné munkálni és ha belátását követi, akkor a kisebb kör előtt áruló lesz, míg a nagyobb körben készíteni kezdi az átmenetet. Erkölcsösen tehát az cselekszik s magával szemben helyesen csak az jár el, aki amit valójában jónak tart, azt követi. *Akinek van jobb belátása, de bármi ok miatt megalkuszik azzal s nem azt követi, hanem a kényszernek enged: nem jár el erkölcsösen.*

Valamint a drót rugók (Leibnitz) mindig a legnagyobb feszülésben vannak s valamint a vashidak a teher alatt mindig a legutolsóig iparkodnak keményen megállani s elmennek az egyes részek az összetartozandóság legutolsó határáig: hasonlóképen az embernek is állandóan azon kell lennie, hogy a jót illetőleg mindég tovább — előbbre mehessen — tökéletesedhessen. Az ember ugyanis fejlődő lény s annál erősebb és hatékonyabb, minél inkább előre halad a jó gyakorlásában.

19. Eddig jóformán csak arról volt szó, hogy az egyes az életközösség különböző formáiban mivel tartozik saját magának, ha az erkölcs mezején akar munkálkodni. Most nem lesz érdektelen az egyes életével kapcsolatban az ő életében végbemenő különböző törvényszerűségekre fordítanunk figyelmünket.

A test, a szervezet sokszor akadályozhatja az embert gondolatai végrehajtásában; de mindig csak ennek segítségével juthat valamire. Ebből két dolog következik: az egyik, hogy a testet minél alkalmasabbá tegyük a lélek munkálhatására; a másik, hogy a testből minél inkább eltávoztassuk a hátráltató elemeket. E két dolog egynek is tűnhetik fel, de határozottan megkülönböztetendők egymástól. Az első esetben arra gondolunk, hogy a *test ápolása és táplálása* erkölcsi követelmény, mihelyt belátjuk azt, hogy a táplálás és ápolás föltétlen hatással van az egészségre, az egészség a gondolatvilágra s a gondolkozás a cselekvésre és így végeredményben a nagy világ kialakulására. Az egészségre irányul a táplálás és gyógyítás ténye egyaránt s az ezekkel való törődés azért erkölcsi kötelesség, mert a szervezet épsége nélkül sokkal nehezebb magasabb erkölcsi értékek megvalósítása. Ép testben ép lélek... mondja a klasszikus világ s ismétlik Locke és mások. A testtel

való törődés pedig erkölcsi kívánalom azon szempontból, hogy a szervezet minél fejlettebb, épebb, egészségesebb lehessen.

A második esetben pedig arról van szó, hogy amaz előbb említett gondoskodás nehogy túlmenjen a határokon s nehogy a test vágyai és kívánságai, a kényelem és a restség, az élvezet és a gyönyör megöljék az akaratot. Ha a testet önmagáért műveljük, Platon szerint is egyoldalúságba és a lélek veszélyébe rohanunk. A test legjobb esetben a lélek erőteljes eszköze, tehát nem teljesen önérték és viszont nem csupán rabszolgája a léleknek, amely őt sanyargathatja kénye-kedve szerint, hanem a kettő egymással és egymásért kell, hogy éljen. Az erkölcsi törvény az egyén életében akkor létesülhet legteljesebben, ha az egyénben a különböző törvényszerűségek mind harmóniában munkálkodnak, az ember célját megvalósítandók.

(Folytatása következik.)

Dr. Kiss Elek.

VALLÁS ÉS TEOLÓGIA.

A teológia, mely egykor az összes tudományok vezető ága volt, lassankint mind többet és többet veszít népszerűségéből s általában az életben elfoglalt szerepének fontosságából. Nemcsak azok körében, kik a vallási kérdésekkel szemben általában közömbösek, hanem még azok körében is, kiknek számára a vallás ma is olyan, mint a mindennapi éltető kenyér, — bizonyos elridegülés tapasztalható a teológiával, mint tudománnyal szemben. A régi teológiai rendszerek tanításait megcáfolta a fejlődő élet, a tudomány. Az emberek bizalmatlanok lettek azokkal a dogmákkal szemben, melyekbe a teológiai tudomány a keresztény vallás vélt igazságait summázta; sőt azok, akik nem tudták a vallás és a teológia megállapításai, a dogmák közt a különbséget megtenni, az utóbbi abszurd és a józan ésszel ellenkező tanításai miatt a vallással szemben is, mint — szerintük — a középkor szellemi maradványával szemben, közönyösekké váltak.

Ha egyébért nem is, már csak a fogalmi tévedések tisztázása céljából is, szükségesnek látszik, hogy a vallás és teológia fogalmát nagy vonásaikban tisztázzuk s azoknak egymáshoz való viszonyát megvilágítsuk.

Vallás és teológia, két külön fogalom annyira, hogy a vallás, mint benső lelki jelenség teológia nélkül is elképzelhető; viszont vannak teológiai rendszerek, melyekben vajmi keveset találunk a vallás élő elemeiből. A teológiai rendszerek korok és körülmények szerint állandóan változnak, a vallás azonban mint lelki élmény, mindig és mindenütt egy és ugyanaz. Külső formai megnyilvánulása változik ugyan, de szellemi jelentése

állandó. Előbb van mindig a vallás és csak azután következik a teológia, mely a vallásnak, mint benső lelki jelenségnek értelmi magyarázata és rendszerbe foglalása.

Az ó-testamentum prófétái nem spekulátiv teológiai tanokba, hanem ragyogó költeményekbe öntötték Isten által inspirált vallásos lelkük tartalmát. Példájukat követte sok tekintetben Jézus is. Szívének mélységes hitét, boldogító tanításait nem száraz teológiai okoskodásokban fejezte ki, hanem népies parabolákban mondotta el világot idvezítő vallás erkölcsi igazságait.

A keresztény teológia akkor kezdődött, mikor a keresztény vallás görög földre is átterjedt s amikor a görög filozófiai iskolák értelmi magyarázatokkal kezdték alátámasztani a keresztény vallás tanításait, Ez a törekvés a II-ik században nagy túlzásokba esett s az úgynevezett „Gnoszticizmus"-ban nyilatkozott meg, mely irányzat a kereszténységet kiforgatta eredeti jelentéséből. A katholikus kereszténységet ez a körülmény arra kényszerítette, hogy a keresztény tant illetően a maga felfogását és álláspontját a „Gnoszticizmus"-sal szemben pontosan körülírja és értelmi magyarázatokkal is ellássa.

Innen veszi az indítást a keresztény teológiai tudomány, mely aztán hosszú századokon át lankadatlan buzgalommal folytatta dogma-alkotó munkáját. A dogmákat zsinatok és pápák szentesítették s az egyházban az üdvösséget lassankint ezeknek elfogadásától tették függővé. Ezekkel a dogmákkal szemben azonban, ha még százszor jobban megcáfolja is azok tanítását a modern tudomány és a fölvilágosultság, nem szabad túlszigoruaknak és igazságtalanoknak lennünk. Tény az, hogy megalkotásukban (kivéve azokat, melyeket az egyház és a pápák hatalmi törekvése sugalt) az az őszinte és becsületes szándék vezetett, hogy a keresztény vallás igazságait megmagyarázzák, rendszerezzék és össze foglalják. Hogy aztán a mai modern tudomány állítása szerint az illető teológusok nem mindig látták a tiszta igazságot, vagy tévesen látták azt és sokszor félremagyarázták a keresztény vallást, ez nem az ő hibájuk, hanem koruk értelmi műveltségének természetes következménye. Annak a kornak, amelynek számára ezeket a dogmákat írták, szellemi igényeit kielégítették. A hibát csak később a hivatalos egyház követte el akkor, mikor csak egy bizonyos kor szellemi igényeinek szóló, emberek által a kor műveltségi foka szerint formulázott doktrinákat csalhatatlanokká tette s azt tanította, hogy ezeknek elfogadása lesz örökidőkre szólóan az üdvösség feltétele. Ez természetesen már a vallás kárára ment, mert megakadályozott sőt egyenesen megtiltott minden öntudatos egyéni gondolkozást és elmélyedést, ami pedig az igazi vallásos élet első kelléke. A gyermek kalapját, mely egykor nagyon divatos és stílusos volt, természetellenes módon a felnőtt férfi fejére erőszakolta. Itt a magyarázata annak, hogy az öntudatosan gondolkozó és szellemi tekintetben saját lábu-

kon járni szerető elemek, mivel a vallásnak évszázadok előtti értelmezését, úgy, amint azt a dogmákban kifejezve látták, józan értelmükkel ellentétesnek találva, elveszítették a dogmák és az egyház iránti bizalmukat s lassankint, mivel a vallást csak dogmai értelmezésen keresztül ismerték, a vallási kérdésekkel szemben is közömbösek, sőt nem egy esetben egészen ellenszenvesek lettek.

Vigyáznunk kell azonban, nehogy igazságtalanok legyünk a régi századok teológusaival szemben. Kétségtelen, hogy egykissé kelleténél többet vittek bé a görög elmélkedésekből a keresztény vallásba, de tény az is, hogy mindig oly problémákat fejtegettek, melyek kivétel nélkül a keresztény vallás alapvető tételeit alkották. A sok közül e helyen csak egyet említsünk: a Krisztus személyéről szóló tant. Jézus élete és tanítása szokatlanul mély nyomokat hagyott a tanítványok lelkén. Hatalmas egyénisége lassankint kezdett mind jobban és jobban kiemelkedni más anyától született emberek sorából. Gyökeret vert a lelkekben az a hit, hogy ő örök igazságok szószólója s az isteni szellem legtisztább kinyilatkozása volt, úgy hogy a vele való lelki közösség az embert bűneitől szabadítja meg és Istennel egyesíti. Istennek és az embernek egymáshoz való ilyértelmű közelsége Isten bensőleges élete, lelke az emberben s az ember élete az Istenben, ez a gondolat s a bűntelen élet szerzésének lehetősége: ez volt abban az időben életeszmény, ebben nyert kifejezést a jobb lelkek vágyakozása, szemben azzal az erkölcsi romlottsággal, mely a görög és a római birodalom alapjait már akkor bontogatni kezdte. Egy jó ideig az erkölcsi tisztaság és az Istennel való egyesülés és közösség elnyerésének föltétele a hit elfogadása és vallása volt: Jézus az Isten fia. Azt azonban, hogy ez a fogalom mit jelent, senki se próbálta meg még akkor pontosan körülírni. A kiengesztelődés az Isten és az ember egysége, mely atya és gyermek viszonyában nyert kifejezést, volt a hivő lelkek drága kincse s a kereszténység fundamentális tétele.

Ezzel a tétellel szemben azonban rövidesen két tagadás merült föl és mindkettő ugyanabból az alapelvből indult ki. Voltak, akik azt állították, hogy az emberi alaptermészet oly romlott és Isten a maga tisztaságában és szentségében oly távol van tőle, hogy ember vele lelki közösségre lépni képtelen, legfönnebb csak az ő parancsolatait ismerheti meg, hogy azoknak engedelmeskedjék. Ez a felfogás tagadta Krisztusban az isteni természetet s őt egyszerű prófétának tartotta, kinek feladata, mint a többi prófétáké is, az volt, hogy Istennek egy új üzenetét közölje a világgal. Az ő személyében sem volt összhangban az isteni és az emberi: a két távol eső fókus. Ez a felfogás benső inspiráló erejétől fosztotta meg a keresztény vallást s azt egy egyszerű törvénykönyvnek minősítette.

Ezzel a felfogással teljesen ellentétben egy másik iskola

azt tanította, hogy Krisztusban tisztán csak isteni természet volt, vagyis: Krisztus Isten volt és Jézusban csak ideiglenesen öltött föl testet azért, hogy így az isteni evangeliumot a világgal közölhesse és mikor ezt elvégezte, Jézust mint lakóhelyet a keresztrefeszítés előtt elhagyta. Sőt a képzelet még ennél tovább ment; azt is tanították, hogy Jézus egész élete csupán csak egy fantasma, ő egyáltalán nem volt ember, hanem csupán üres képmása az embernek, akin keresztül az Istenség magát kinyilatkoztatta. Az embert Istennel szemben ez a nézet is, mint az előbbi, teljesen reménytelen elszigeteltségben hagyta. Jézus nem lehet az ember eszményképe, ha benne semmi emberi vonás nem volt. Ember eszménye csak ember lehet, de olyan ember, ki Istenhez emel. A tudományos teológiának most az lett a feladata, hogy kimutassa mindkét álláspont tévedéseit s egyben megállapítsa a maga tanítását Krisztus személyét illetőleg. Végül is aztán Krisztus kettős természetének tanához ért el, vagyis azt tanította, hogy Krisztus személyében az isteni és az emberi természet elválaszthatatlanul egyesült.

Ha bele képzeljük magunkat a régi időknek eme vitatkozó szellemébe, talán arra a meggyőződésre jutunk, hogy a kérdést ennél bölcsebben akkor nem is lehetett volna megoldani. Nagy hiba volt azonban az, hogy a hosszura nyujtott vitatkozások, melyekben mindenik fél a maga formuláját akarta a másikra ráerőszakolni, lassanként a kereszténység szellemével tökéletesen ellenkező harcokká élesedtek ki. Lassankint egy-egy uralkodó dogma elfogadtatása fontosabb lett, mint a szivek érzületének kiművelése. Csakhamar a világi hatalom fegyverei is alkalmazásba vétettek az igazság megállapításának munkájában s aztán mig az úgynevezett orthodoxia maga állását hivatalosan megerősítette, az Istennel való lelki közösség szomjusága lassankint kialudt a szivekben. Lám ebben az esetben a teólogusok dogmája a szivek vallásos érzületének kárára esett.

Némileg maga a reformáció is hasonló helyzetet teremtett. Az ellentétes szekták kénytelenek voltak hittételeiket a katholikus egyházzal szemben pontosan formulázni s az ellentét amint tudjuk, heves összetűzésekre és véres vallásháborukra adott alkalmat. A felekezeti türelmetlenség visszhangja némely körökben még ma is meg-meg csendül. A vígasztaló csak az, hogy századok folyamán mindig voltak békességre hajló, szerető szivek, kik a türelmetlen szellemű teológiai karoktól magukat távol tartva, Istennel való csöndes lelki közösségre vágytak, arra, amit tulajdonképen a kereszténység adott a világnak. Mig a teológusok és a hatalom képviselői Jézus személyéről szóló, türelmetlen, gyülölködő vitáikban Jézus szellemét ismét és ismét keresztre feszítették, ők jézusi cselekedetekkel és élettel mutatták meg a Mester szellemét. A teológiával szemben még ma is némi ellenkezést tapasztalhatunk. Az őszinte és igaz vallásos szívű emberek közt sokan akadnak, kik nem rokonszenveznek

a különböző ellentétes teológiai rendszerek elméleti vitáival; sőt egyenesen elítélik a felekezetieskedő dogmatizmust s ehelyett gyakorlati kereszténységet sürgetnek, mely egyszerűen Isten és emberszeretetet jelent. Nem egy esetben történik meg, hogy a ker. teológia az emberek közé éket ver, dogmai felfogásuk szerint osztályozza őket és a türelmetlenség és a gyűlölet szellemét szítja közöttük. A ker. vallás szelleme azonban az embereket, még az ellenségeket is mindig szeretetben egyesíti. Íme egy nagy különbség vallás és teológia között. A két szót nem szabad kicserélni, mint azt a mindennapi életben tesszük: vallást mondunk és teológiát értünk, vagy megfordítva.

A teológiai ismeret még nem záloga a vallásosságnak. A legélesebb eszű teológus nem mindig a legjobb keresztény is. A hitvallások pontos ismerése s a világ dogmái között való jártasság nem mindig vall mély vallásos érzületre. Éleseszűség és mélyhitűség két különböző dolog. Dogmatikus köpenyeg alatt hitetlen is lehet a szív.

A középkor ördögi kegyetlenségei s az inquisitió borzalmai — hála Istennek — ma már nem ismétlődnek meg. Ezt azonban nem annyira a teologusok türelmességének, hanem a világi hatalom beavatkozásának kell köszönnünk. Az Antikrisztus rossz szelleme lappangva még ma is él; türelmetlenséget szít azok ellen, kiknek vallásos meggyőződése ellenkezik az ő ősi teológiájuk kohójában gyártott dogmáikkal. Ebben a vonatkozásában a teológia egyenesen káros a vallásos életre nézve, mert rosszindulatú szenvedélyeket ébreszt a szívekben, elöltja a szeretet szellemét, ami nélkül pedig soha senki se ismerheti meg az Istent. Az *odium theologicum* már régen közmondássá vált; annál kevesebbet hallunk azonban a *caritas theologica*-ról. Ha a mult vallásos küzdelmeire és vitáira gondolunk, azt látjuk, hogy a dogmagyártó teológia inkább poklot, mint Istenországot teremtett a földön. Isten országát csak a gyakorlati vallásosság, a béke és a szeretet szelleme alapozhatja meg a földön.

Liberális körökben mindjobban erősödik a nézet, hogy a metafizikai viták s általában mindenféle dogmatikus okoskodás a vallásos igazságok megállapításában másodrendűek, sőt csaknem fölösleges. A meddő viták helyett amúgyis a gyakorlati élet megjavításán, a keresztény szellemnek közéleti érvényre emelésén kellene inkább gondolkozni. Vallás és teológia: a két fogalomnak megkülönböztetésében sokan máris annyira mennek, hogy azokat teljesen elválasztják egymástól s azt állítják, hogy egyik a másik nélkül egészen el lehet. Szinte dicsekvőleg mondják többen, hogy semmiféle tanra szükségünk nincs és ezt teszik olyanok is, kiknek szívük mélyen vallásos. A vallás — mondják, — szeretet Isten és ember iránt. A cél tehát a szeretet ápolása és nem érdemes más krédókkal törődni. Orthodox oldalon azonban azt vitatják, hogy végeredményé-

ben minden vallás dogmán nyugszik; még akkor is, ha a vallás fogalmát Isten és ember iránti szeretetre szükítjük, mert már ez az egyszerű fogalom is dogmát von maga után, azt t. i., hogy van Isten. Mind a két álláspont tartalmaz valami igazságot. Szükséges tehát lehetőleg teljesen pontosan tisztázni a fogalmakat és kijelölni a vallás is a teológia fogalmának viszonyát.

Minthogy a szót: vallás, különböző értelemben szoktuk használni, tisztáznunk kell annak jelentését előbb a teológiával szemben való viszonyában. Gyakran használjuk a vallás szót akkor is, amikor tulajdonképen rendszeres hittételekre, vagy szertartásos szokásokra gondolunk. Beszélünk keresztény, zsidó, mohamedán stb. vallásokról s közben legtöbbször inkább egy-egy hitformára vagy ceremoniális szokásra gondolunk, mint benső, láthatatlan életfolyamatra, a szív sajátos érzületére, melyből valóban a hitformának és a vallásos szertartásoknak is származnia kell. Ha a fenti értelemben vesszük a vallást, akkor a teológia nem sokban különbözik a vallás fogalmától; sőt azt mondhatjuk, hogy a teológia a vallásnak egyik vezető szerepet vivő része. Azonban a vallás nem hittételek összesége, hanem benső lelki állapot, melynek tartalma hit, szeretet, bizalom, remény, szentség, hűség, áhitat: amelyek tulajdonképeni forrásuk a hitformáknak és a szertartásoknak is. Ezt a lelki állapotot csak az ismeri és érti, ki azt magában hordozza. Most már kéznél fekszik a vallás és teológia közt fönnálló fogalmi különbség és a köztük levő viszony természete is. A teológia a vallásnak, mint benső lelki élménynek tudományos értelmi magyarázata és tudományos rendszerbe foglalása. Ha ez aztán így áll, megértjük azokat is, akik azt állítják, hogy vallás és teológia egymástól függetlenül is ellehet. Valaki például lehet nagyon jártas a teológiaiai tudományágak ismeretében, sőt alkotó munkával is gazdagíthatta azt egy-egy vonatkozásában, ugyanakkor szíve mégis rideg, vallástalan. Másrészt pedig valaki lehet mélyen vallásos, de mivel hiányzik intellektualis készsége, nemcsak hogy nem gazdagitja a teológiai tudományokat, hanem azoknak ismeretében is örökre analfabéta marad, sőt talán még saját lelke tartalmáról se tud tisztán számot adni.

Ha a fenti különbségtétel megáll, akkor fontosság tekintetében az elsőbbség a teológiával szemben a vallást illeti. A vallás, mint benső lelki élmény egyetemes jellegű: alkotó elemeiben, lényegében mindig, minden emberben egy és ugyanaz. A teológia azonban korok és vele foglalkozó emberek értelmi nivója szerint külön folyton változik és különbözik. A vallás egyesít, a teológia megkülönböztet, elválaszt egymástól. A vallás békességet hoz és szeretetet ébreszt; a teológia azonban sokszor szenvedélyeket táplál, gyűlöletet szít, a féltékenység magvait hintegeti és okozója lehetett már az inquizició rémtetteinek is.

Van azonban némi alapja annak az állításnak is, hogy a vallás dogmán épül fel. A vallás fogalma mindig a hitnek egy bizonyos nemét zárja magába. Ennek a hitnek pedig a szeretet és a hűség érzetével szemben, mely a vallás fogalmát kiséri logikailag, mindig elsőbbsége van. Mivel pedig a hit valószinüségen épül fel s a valószinűség magában rejti többé-kevésbé a bizonytalanság fogalmát is, ami aztán ismét vége-hossza nélküli vitákra ad okot a vallásban, megkisérelték, hogy a vallás fogalmát az érzés sajátos formájává egyszerűsítsék, hogy aztán így azt minden értelmi tárgy köréből kivonhassák. Ez a kisérlet azonban tévesnek bizonyult. A vallás nem gyönge formátlan eredménye a mi változó kedélyállapotunknak, hanem határozott, benső erő, lelki hatalom mi bennünk, mely közömbösségünkből fölráz s létünk isteni eszményeibe formál át. A hit mindig legfontosabb alkotó eleme marad minden vallásos életnek.

A hit fogalmának kikapcsolása Schleiermachernek se sikerütt. Szerinte a vallás semmi egyéb, mint egyszerű függésérzet. De ez a függésérzet már hitet tételez fel valakiben, kivel szemben függő helyeztünket mindnyájan érezzük. Ennél a pontnál aztán ismét megnyilik a kapu a metafizikai okoskodások és vitatkozások előtt.

Tény az, hogy a vallás és a hit fogalma elválaszthatatlanok. Ez azonban még nem azt jelenti, hogy a vallás dogmákon épűl fel. A tiszta látás kedvéért mindenek előtt pontosan körül kell írnunk azokat a fogalmakat, melyekről most itt szó esik: hit, hittétel (doktrina) és dogma. A hit teljesen subjektiv természetű az emberi lélekben, mert a hit fogalma el se képzelhető egy bizonyos hivő lélektől függetlenül. A hittétel (doktrina) a hit tartalmának külső megállapítása és formai körülírása. A dogma pedig az a hittétel, melyet egy magasabb hatalom, pl. egy zsinat, tekintélyénél fogva szentesít, kötelezőnek és az üdvösség feltételének nyilvánít. Igy tehát lehetnek és vannak is hittételek, melyekben mint általában a tudomány más megállapításaiban sok ember hisz, de amelyek még sem dogmák. Sőt tovább menve, még azt is állíthatjuk, hogy lehet a hit valakinek szivében élő hatalom, anélkül, hogy azt az hittételekbe összefoglalná s mások előtt is érthetővé tudná tenni. Sok emberben hiányzik ehez a szellemi képesség, de azért az illető lelke nem kevésbbé vallásos. Elfogadhatjuk tehát azt a tételt, hogy minden vallás hitben gyökerezik, de ugyanakkor joggal tagadhatjuk azt az állítást, hogy a vallás szükségszerűen dogmán épül fel. Hit és dogma két külön fogalom.

Vonjuk le megállapításaink eredményét. Ha a hit mint subjektiv lelki tény, éltető erő és hatalom, el lehet anélkül is, hogy hittételek (doktrinák) alakjában külső kifejezést nyerne, annál inkább elképzelhető a vallás teológia nélkűl, mint hogy a teológia a hit tételeit foglalja rendszerbe s azokat látja el ér-

telmi magyarázatokkal. Egy ember föltétlen odaadással hihet Istenben s teljes bizalma lehet az ő jóságában anélkül is, hogy ismerné és értené azokat a bizonyító okokat, melyeket a teológusok Isten lételének bizonyítgatásánál alkalmazni szoktak. Szívből szeretheti Jézust, élete eszményéül választhatja és mint nemes példaadóját követheti őt mindhaláláig anélkül, hogy ismerné azokat az elméleteket, melyek Jézus személyét illetőleg századok folyamán a teológiában kialakultak. Hű olvasója lehet a bibliának, megtalálhatja benne a lelki erőt és a vigasztalást az élet küzdelmei közt anélkül, hogy csak sejtelme is lenne az ihletés tanáról vagy ismerné a biblia-kritika megállapításait. Minél jobban bízom barátomban, minél közelebb érzem őt lelkemhez, annál kevésbbé kivánom elemezni lelki tartalmát s szinte bánt még a gondolata is annak, hogy becsülettességét kelljen bizonyítgatnom, hogy ahoz szó férhet. Ki szíve mélyén érezi és szereti Istenét, annak nincs szüksége Isten lételének bizonyítékaira, mert az az ember Istenről a legerősebb bizonyságot szívében hordja s szinte rosszúl hangzik előtte a teológus rideg, száraz okoskodása.

Ez a megállapítás azonban legkevésbbé se szállítja alább a teológia értékét. A teológia értéke ugyanaz, mint bármely más tudomány ágé, aval, hogy a hit tételeit s általában a vallást, mint benső lelki élményt magyarázni és rendszerbe foglalni törekszik, a gyakorlati vallásosság szempontjából nagy szolgálatot teljesít. Abban a pillanatban azonban, mihelyt aval a szándékkal lép fel, hogy csalhatatlan dogmákat formulázzon és védelmezzen, önmaga hitelét ássa alá ép úgy, mint ahogy tenné az a természettudomány, mely megállapításait a tekintély elve alapján akarná bizonyítani és csalhatatlanságára való hivatkozással ma is azt tanítaná, hogy a nap forog a föld körül és nem megfordítva. Még soha senki se ridegült el a természettudománytól csak azért, mert az hosszú ideig tévedett s a világegyetem központjának a földet tartotta. Nem, mert a tudomány mindig kész volt elismerni tévedéseit, csalhatatlan dogmák formulázására igényt soha se tartott s minden kérdést nyitva hagyott a kritika s a további kutatás számára. A teológia is csak akkor fog bizalmatlanságot ébreszteni magával szemben s csakis akkor válik a vallásos élet ártalmára, ha kutatásainak eredményét csalhatatlan dogmák képen állítja a világ elé.

A kutató ész, mint minden kérdésben, itt is tovább folytatja munkáját s végén mégis csak rájön bizonyos tévedésekre, melyektől, mint a többi tudományágak, bizony a teológia se ment. Oldjuk fel a teológiát láncai alól; vigyük bele a szabad kutatás szellemét, amint az érvényesül más tudományokban is s a teologia visszanyeri eredeti fontos szerepét, erejét és értékét. Ekkor a teologia a vallásos életnek tényleg nélkülözhetetlen tényezője lesz, mert a változó korok szükségének és intelligenciájának megfelelően körülírja, megmagyarázza és rendszerbe foglalja vallásos hitünk tartalmát.

Fogadjuk el a vallás fogalmának azt a legegyszerűbb meghatározását, hogy a vallás Isten- és ember-szeretet. Az elmélkedő elme az emberben ezzel az egyszerű tétellel kapcsolatban is egyszerre számtalan kérdésre vár feleletet és magyarázatot. Ilyenek pl: Kit tartasz Istennek, Baalt, Jupitert, vagy azt kit Jézus atyának nevezett? Milyen az ő természete? Csakugyan van Isten? Honnan tudjuk meg, hogy ő jó és hogy őt szeretni kell? Milyen az ő viszonya a világegyetemhez és az emberekhez? Ki, vagy mi volt Jézus? Melyek az ő alapvető tanai? stb. stb. Száz, meg száz ilyen és hasonló kérdés merül fel a vallás legegyszerűbb meghatározása mellett is, melyek mind feleletet és magyarázatot várnak s melyekre a teológia van hivatva választ adni. Szükségünk van tehát teológiára.

A teológiai rendszerek természetüknél fogva a változó korok és fajok követelményeinek és intelligenciájának megfelelően állandó változásban vannak. A régiek lassankint hitelt veszitenek; tulszárnyalja őket a kor értelmi műveltsége s helyükbe újak születnek, melyek az új idők kivánalmainak megfelelően adják vissza és fejtegetik a vallásnak soha el nem avuló örök igazságait. Csak a szellem az, mely a történelem folyamán tul él minden változást, a hittételek, melyeket egykor az üdvösség föltételeinek tartottak, lassanként elavulnak és kiesnek a tudományos gondolkozás tárgyköréből, de az ilyen változások nem gyöngítik a szív igazi benső és öntudatos vallásos érzületét. Az megtörténik, hogy az ilyen változások nagy teológiai forradalmakat és egy időre krizist idéznek elő a vallásos életben, sőt még a kételkedés szelleme is kisért, mikor egyszerre csak váratlanul ép azok a tantételek inognak meg alapjaikban, melyeket századokon át csalhatatlan igazságokként tanították. A rázkódás után azonban még frissebb és elevenebb erővel buzog a szívekben a vallásos érzület, mert Isten új meglátásokhoz segített. Isten országának szebb és tökéletesebb kinyilatkoztatását találjuk meg ilyenkor.

Elméletünk azonnal érthetőbbé válik, mihelyt egy konkrét esettel, pl. azzal a változással illusztráljuk, melyet az utóbbi időkben a bibliára vonatkozó teológiai nézetekben tapasztalhattunk. A mult századig csaknem általános volt a keresztények között a nézet, hogy a bibliának minden szava magától az Istentől ered, tehát csalhatatlan. A biblia csalhatatlanságát kétségbe vonni hitetlenség és eretnekség volt. A hitvitáknak és a teológiai okoskodásoknak egyetlen módszere az volt, hogy bizonyos tétel igazolására valamiképen bizonyitékot találjanak valamelyik bibliai helyben.

Ma azonban komoly teológus aligha megmerné kockáztatni ezt az állitást, hogy a keresztény vallás alapjai meginogtak, mert ez a világ bizony sokkal régebbi, mint azt a Genesis írója gondolta, vagy mert az Exodus számadatai történetileg

nem hitelesek, vagy mert a nyúl nem kérődzik, amint azt a Leviticus állítja, vagy mert az Evangeliumok telítve vannak koruk eszményeivel és hogy tartalmaznak elbeszéléseket, melyek ellentmondásban állanak egymással. Az alap, melyen a protestáns kereszténység felépült eredetileg, a biblia csalhatatlanságának tana volt. Ez az alap ma már megingott, de ez a megingás — mint tudjuk — nem jelenti a protestáns keresztény vallás csődjét. Természetesen különbséget kell tenni a kereszténységről alkotott nézetek és maga a kereszténység között. Érthető, hogy akkor, amikor egy elmélet, mely hosszu ideig tartotta magát s kielégítette a kor értelmi színvonalát — meginog és tarthatatlannak bizonyul — egy bizonytalankodó, kétkedő időszak kezdődik az igazságot illetőleg, de nem sokáig tart. A vallás szelleme és ereje tul éli ezt az időt s a virradások után közelebb jutunk az igazság megismeréséhez. Ma már a kor szelleme is azt követeli, hogy a biblia irataira is elismerjük az igazságot éhező és szomjazó kritika jogát. A bibliának irodalmi termékképpen való kezelése egyáltalán nem szentségtelenség, mint azt a multban gondolták, vagy gondolják még ma is orthodox részről. A teológiának, mint becsületes komoly tudománynak, kötelessége az egyes bibliai részek és történetek eredetiségének és hitelességének kutatása és megállapítása, már csak azért is, hogy értékesség szempontjából különbséget tudjunk tenni az egyes részek között. Csak egy példát: az Eden legendája és Pál apostol hajótörése két teljesen különböző kategoriába tartozó történet és így a történeti kritika szempontjából egyenesen lehetetlenség volna azt állítani, hogy mindkettő egyforma híteles vagy téves, hogy a kettő megbizhatóság tekintetében együtt áll vagy esik, mert egy könyvben vannak megírva.

A tudományos kritikus megállapításai legkevésbbé se szállítják alább a biblia vallásos értékét s azt a kegyeletes tiszteletet, mit iránta gyerekkorunk óta érzeni tanultunk. Sőt inkább növeli annak becsét, mert megtanít arra, hogy ami a bibliában valláserkölcsi szempontból örök és abszolut értékű, azt a fejlődő tudomány is csak igazolni tudja s így a benne való hitet még erősebbé teszi. A biblia értéke soha sem fog alább szállni: történet, költészet, profécia s az apostoli levelek útján minden időkben ébresztgetni és erősítgetni fogja a mindenkori ember szunnyadó vallásos szellemét. A hit megszünik egy könyv csalhatatlanságának értelmi elhívése lenni és szívből jövő, öntudatos megerősítése lesz mindannak, amit jónak és igaznak érezünk. Az új testamentum tanulmányozása közben ma is ép úgy, vagy talán még inkább mint eddig, Jézus személyének szellemi hatása alá kerülünk s a vele való szellemi közösségben hitünk és erkölcsiségünk ereje növekszik. Ehez a szellemi gyarapodáshoz nem szükség a biblia csalhatatlanságának elfogadása. Az, hogy a Jézus személyével kapcsolatos elbeszélésekben találunk olyan tévedéseket, melyek a hit alsóbb

szellemi nivójára vallanak s a mai tudománnyal is ellenkeznek, nem zavarja meg azt a szellemi hatást, mit az ő nagy vallás-erkölcsi személyisége gyakorol minden kor embereire.

Tény tehát az — s tulajdonképen ennek illusztrálása céljából tettem említést a modern biblia kritikáról, — hogy mig a vallás állandó tartalmu lelki élmény, addig a teológia állandó változásban van. Azokat a gondolatokat is, melyek segítségével lelkünk benső tapasztalásait, vallásos érzületünk tartalmát kifejezésre juttatjuk, állandó revizió alatt kell tartanunk. A vallás lényege állandó, a teológia a vallás *értelmi kifejtése* és *magyarázata* s így korok és kulturák szerint változó.

Dr. Csiki Gábor.

FERENCZY ÁRON.

Unitárius lelkész! Az Egyházat rajongó szeretettel, alázattal és mégis méltósággal szolgálja. Igazságérzetét folytonosan lefelé és felfelé megörzi s azért bármikor bátran síkraszáll. Az intézményeket és azok épületeit folytonos kitartással építteti és építi. Kertjét paradicsommá varázsolja, oltogat, méhészkedik, dísznövényeket plántál és plántáltat.

Híveit mindenre buzdítja és megtanítja s rajtuk állandóan segít. Mézet, gyümölcsöt, gyógynövényeket az arra szorúltaktól nem sajnál.

Egyszóval munkás, kitartó és józan élettel új nemzedéket nevel.

Atyailag gondoskodó ember!

Lelkészeink közül nem hiányzik ez a tipus; de sokszor ritkaság számba megy.

Nagy családot nehéz küzdelemmel, de tisztességgel felnevelni, azért minden áldozatot meghozni: emberi erény- és emberi kötelesség. Azonban ezen túlmenni s felvenni egy egyházközségnek, vagy községnek az ügyét és érdekét, meglátni egy fajnak jövő hivatását s e nagy körben gondoskodni mindenkiről: ezt csak kivételes emberek, inkább lelkészek tehetik meg.

Ferenczy Áron volt medeséri lelkész épen ezt cselekedte.

Nemcsak kenyeret szerzett egyházközsége, községe számos hivének félszázados munkája alatt, hanem átalakította a közszellemet is úgy, hogy egy 5—600 lakós községből 1/4 század alatt 100-nál több tanult ember, iparos és kereskedő került ki.

Áldozatkész szivéért, nagy lelkéért, irányitó és gondoskodó cselekedeteiért s azért, hogy kis falujában egy félszázad alatt a legjobb vallási és erkölcsi állapotokat létesítette: hálával, köszönettel és szeretettel emlékezik róla az a nemzedék, melyet nevelt.

Pihenése legyen csendes, nyugalma áldott!

Dr. Kiss Elek.

IRODALOM.

Dr. Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. (Rendszeres unitárius hittantörténet.) I. rész. Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára. I. kötet. Kolozsvár, 1925. 8⁰, 104 l. Ára 50 lej.

A *dr. Ravasz László* ref. püspök és *dr. Zsinka Ferenc* múzeumi őr szerkesztésében Budapesten megjelenő **Protestáns Szemle** 1926. évi márciusi számából vettük át *dr. Révész Imre* volt kolozsvári ref. theológiai tanár, jelenleg debreceni lelkész és a tiszántúli ref. egyházházkerület főjegyzőjének alábbi bírálatát.

A XVII. század óta leginkább „unitárizmus" gyűjtőnévvel összefoglalt, a Szentháromságtan elvetésében megegyező, de különben egymás között is sok pontban eltérő valláserkölcsi és theológiai irányzatok kialakulásának kérdése a legérdekesebb szellemtörténeti problémák közé tartozik. Gyökerük még a görög bölcselet rationalismusában vész el, amely azután már a keresztény theológiába is igen korán felszívódott s ott erélyes és soha egészen el nem nyomhatott ellenhatást fejtett ki az egyébként szintén görög eredetű mystikus contemplatióval szemben, vagy teljességgel elutasítva, vagy legalább is erős kritika alá vetve a niceai-konstantinápolyi dogma klasszikus trinitas-fogalmát. Törzsük a renaissance idején, Erasmus és az itáliai s egyéb szabadgondolkozók eszmevilágában képződött ki. Ez a törzs ágazott aztán széjjel az unitárizmus lengyel, erdélyi magyar, majd később angol és amerikai irányaira, amelyek többé-kevésbbé typussá és felekezetté is szilárdultak s ma már, amennyiben fennmaradtak, erős történelmi jellemmel bírnak, bár természetesen ez a történelmiség az egész irányzat szellemi alaptermészetéből s a hozzá szintén ragaszkodók lelki szeretetéből önként következőleg végképpen nem a konzervativizmussal, sőt rendszerint annak a teljes ellentétével azonos.

Az egyes elágazások eredetei maguk is a legnagyobb mértékben bonyolultak és összetettek. Igy az erdélyi magyar unitárizmusé is, amelynek kialakulása és sorsa valamennyié közt a legsynthetikusabb, nagyszerű szellemtörténeti tanulságokban és még drámai jelenetezésben is a leggazdagabb, amellett,

hogy a legmélyebb kihatással is volt az európa-amerikai unitárizmus egyéb ágainak további fejlődésére, illetőleg létrejöttére. Hogy ezt ma már pontosan tudjuk s általában, hogy a magyar unitárizmus szellemtörténeti összetevőit részletesen ismerjük, abban — az unitárius tanreformnak és egyházalakításnak inkább a külső körülményeit, időrendjét és aki összefüggéseit földerített régebbi nagyérdemű kutatók (Jakab Elek, Kanyaró Ferenc stb) után — döntő érdeme van dr. Borbély István kolozsvári unitárius kollégiumi igazgatónak, aki — a református Pokoly József pompás úttörését követvén és elmélyítvén — egy élet munkáját szánta rá a magyar unitárius *szellem* eszmei forrásainak a fölkutatására s évek óta a rendkívüli becsű dolgozatok egész sorát adta már közjóra a tárgy fölött, ezáltal *egymaga* messze meghaladva a másik két magyar protestáns egyháznak a saját speciális hazai szellemtörténetük iránt újabban tanúsított érdeklődését.

Borbély e mostani dolgozata, — mint már a címe is mutatja, — arról tanuskodik, hogy a magyar unitárizmus történetéből kiindult s aköré koncentrált kutatásai most immár az unitárius eszmék keletkezésének és fejlődésének egész történelmi területére kiszélesedtek. Miután „A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században“ már *ily* című jeles munkájában (Kolozsvár, 1914.) beható történelmi-theológiai származtatással és elemzéssel fölfejttettek, ez a mostani műve már az egész egyetemes unitárius theológia-történetet, továbbmenőleg tervezett munkássága pedig, ugyancsak egyetemes távlatban, az unitárius ethika történetét is föl kívánja ölelni. Ha e nagy tervét megvalósítania sikerül, — aminél nemcsak derék felekezete szükebb, de a magyar tudományosság tágabb szempontjából sem lehet semmi kívánatosabb — az így létrejövő munkának a XVI—XIX. századok theológiai és morális ideatörténetére vonatkozásban magyar tudományos irodalmunkban párját ritkító európai, sőt még annál is több súlya és értéke lesz.

A jelen első részben a szerző egy rövid I. fejezetben az eredendő bűn és a szabadakarat tanának unitárius módusulásait, illetőleg az előbbinek végre is kiküszöböltetését mutatja be. A II. fejezetben, mely művének egész további részét betölti, igen részletesen adja a Krisztusról való unitárius hitelvek történetét. Arius és Serveto tanát ismertetvén, rátér a lengyel unitárius christológia kialakulásának és hatásának föltárására, szívós türelemmel és lüktető érdeklődéssel kellően nyomozván itt végig a konzervativabb és radikálisabb, de egymásba örökösen át meg átszivárgó irányzatoknak sokszor nem is csak árnyalati eltéréseit. Majd a „non adoramus, non invocamus“, (azaz: a Krisztus imádását és segítségül hívását elvető) unitárius christologia kifejlődésének vizsgálatába mélyed el. Mindezek alapján pedig, művének majdnem az egész második felében (57—104. lap), Dávid Ferencnek a legvégső álláspont-

jára, az ugynevezett „tiszta unitárizmusra" való eljutását igyekszik történelmileg földeriteni s lélektanilag értelmezni.

A munka a legelsőrendü forráskutatáson alapul, minden sorából látszik, hogy egy bonyodalmas tárgykörében már teljes, otthonos biztossággal mozgó tudós műve, akinek másod-harmadrendü eszmei elágazások néha csak hajszálfinom eltéréseinek fölismerésére is iskolázott szeme van. Avatott kalauzolásával szokatlanul gazdag és színes, mozgalmas és vonzó betekintést nyerünk a XVI. század magyar és lengyel, német és olasz vallási szabadgondolkozóinak forrongó, tarka és emberileg egészben véve igen rokonszenves lelkivilágába: szürke nevek elevenülnek meg előttünk vívódó lelkekké és bús tragédiákká s egész rendkivüli arányaiban megmutatkozik általában a XVI. századi emberi lélek convulsiv, titáni, fausti természete, különösen pedig az akkori magyar lélek mohó ujságszomja s a befogadott hatásokat egyéníteni, sőt továbbítani tudó képessége. A főszöveghez a szerző, azt olykor csaknem elnyelő jegyzetekben, teljes kritikai és irodalmi apparátust csatol, amely némely ponton maga is valóságos külön kis tanulmánnyá dagad, így különösen az a jegyzete, amelyik a gyermekeresztségről való unitárius felfogást vezeti le történelmileg egészen a jelenkorig.

A hatalmas tudásu, erős kritikai és combinativ képességü szerző három kötetre tervezett hittantörténeti munkája, az első után ítélve, igazán monumentális műnek ígérkezik. Fokozza a mű tudományos értékét, illetőleg igéreteit az az igen dicséretes vonása is szerzőnek, hogy felfogás- és előadásmódjában tudatosan és teljesen mellőzi azt a felekezeties pártszellemet, amely e tárggyal foglalkozó régebbi íróknak — olykor még a legjelesebbeknek is — kiütközik vala az írásaiból, mind trinitárius, mind antitrinitárius részről. A mű legnagyobb hiányának viszont *tartalmi* tekintetben az elméleti (systematikus) theológiai iskolázottság nagyon erősen kiütköző dilettantizmusát, *formai* tekintetben az eszmetörténeti, kortörténeti, egyház- és politikatörténeti, sőt *irodalomtörténeti* és könyvészeti (!) fonalak állandó összegubancolódását látjuk. Amabból folyik pl. a szabadakarat tanigazságának a *darwinizmus* igazságától való függésbe hozása, vagy az, hogy a Socinus Krisztusimádási tanát *költői* szempontból értékeli s hogy viszont a Dávid Ferenc „tiszta" unitárizmusának méltatásában nem tud messzebb menni bizonyos közismert magasztaló szólamoknál. A másik, formai nagy hiány pedig műve áttekinthetőségének árt nagy mértékben: lapokon keresztül nem tudjuk, „hittantörténetet" olvasunk-e, vagy életrajzot, irodalomtörténetet, könyvészeti értekezést. Mind e hiányok azonban nem tarthatják vissza abbeli megállapitásunkat, hogy Borbély István e művével a magyar és az egyetemes protestantizmus szellemi történetének ritka becsü és gyümölcsöző erejü ajándékot adott, illetőleg fog adni.

Dr. Révész Imre.

Carl Morse Wilbur: Our Unitarian Heritage. An Introduction to the History of the Unitarian Movement. Boston, 1925. 8 r. 495 l.

Wilbur, kit tavalyi látogatásából jól és kedvesen ismerünk, fenti című könyvében megírta az unitáriusok történetét a legrégibb időtől napjainkig. Könyve hat részre oszlik. Az I. rész szól az unitárizmus előtti kereszténységről; a II. rész az unitárizmus uttörőiről Európában különös figyelemmel Servetre. A III. rész címe: Az unitárizmus Lengyelországban; a IV. rész: Az unitárizmus Erdélyben; az V. rész: Az unitárizmus Angliában; a befejező VI. rész: Az unitárizmus Amerikában. Az első rész előtt az unitárizmus történetének nevezetesebb évszámai vannak időrendbe állítva a hozzájuk tartozó események rövid megemlítésével. A függelék közli a *Hiszekegy*-et, a *Niceai hitvallást* és *Athanasius hitformáját*. A könyvet gondosan szerkesztett tárgymutató zárja be.

Örömmel olvastuk e könyvet, melynek minden sora gondos szakismeret alapján íródott. Ami elsősorban meglepett benne, az a nagy szeretet, mellyel történetünkkel foglalkozott. Igy csak az ír, aki igazán szereti azt a tárgyat, aminek feldolgozására vállalkozott. Nem felületes, bár nem is elmélyedő könyv. Inkább gazdagon összegyüjtött adatok ügyes csoportosítása, mint az eszmekapcsolatok nyomozása jellemzi. Aki e könyvből akar minket, unitáriusokat megismerni, az — *az első szakszerű tájékozódáshoz* — e könyvet nyugodt lélekkel használhatja. A szakembert azonban nem mindenben elégíti ki. Mint említettem, elsősorban is nem elmélyedő munka, ami azt teszi, hogy nem igyekszik megállapítani az unitárizmus tipusait. Pedig ma már tudjuk, hogy sok és lényeges dolgokban különbözik egymástól a lengyel, a magyar, az angol és az amerikai unitárizmus. Kár, hogy Wilbur figyelme erre nem terjedt ki, holott ez épen neki, a legszabadabb (amerikai!) unitáriusnak kellett volna, hogy elsősorban feltűnjék. Aztán nem volt különösebb figyelemmel a kapcsolatokra. Hogy a lengyel és magyar unitárizmus hogyan függött össze; kik és hogyan kapcsolták össze a magyar, angol és amerikai unitárizmust, — mindezt alig érinti. Kifogásolom azt is, hogy az unitárizmus egyetemes történetében nem méltatja érdemük szerint a vezető szellemeket. Dávid Ferenc, Szentábrahámi, Channing és Martineau jelentősége a valóságban nagyobb, mint amennyit belőlük Wilbur megállapít.

Ellenben vannak kiváló erényei könyvének. Vázlatszerűségében is szemléletes előadása, kellemes stilusa, mit még az is élvez, aki nem tud tökéletesen angolul. Mindenekfölött az, hogy könyvében együtt mutatja be a világ unitáriusait. Adatokban, szempontokban könyve hiányos, de történeti becsű érdeme, hogy a hiányokon keresztül is hirdeti, miszerint az unitárizmus az egész világon egy család. Jellem szerint a test-

vérek különbözhetnek (aminthogy tényleg különböznek is) egymástól, de ugyanazon vér kering mindenikben. A nagy közönségnek a nagy unitárius egységet történeti megokolásban Wilbur könyve mutatta be legjobban. Oly nagy szolgálat ez magának az unitárizmusnak, hogy ezért a legnagyobb hálával tartozunk az írónak.

Tavaly hallottuk tőle, hogy e kötet csak rövid vázlata készülő nagy művének az unitárizmus egyetemes történetéről. Kivánjuk, hogy az Isten adjon erőt Wilburnek e nagy műve megírására, mely — nem kételkedünk benne — dísze fog lenni unitárius történetírásunknak.

B—ly.

„Bizonyságtétel." Egyházi beszédek. Irta: Vásárhelyi János. Torda. Füssy József irodalmi és könyvnyomdai műintézete. 1925. 316 l.

„Beszédeim az élet valóságos talajából nőttek ki s nem akartak soha egyebek lenni, mint közvetlen, nyilt, őszinte bizonyságtételek az Evangélium örök igazságai mellett." Ezekkel a szavakkal adja át a nagy nyilvánosságnak Vásárhelyi János kolozsvári lelkész és esperes egy kötetben 63 egyházi beszédét. És e szavak a legjobban jellemzik azokat a beszédeket. Gondos átolvasásuk után egy állandóan a hivei körében élő s azok lelkivilágát szüntelen tanulmányozó lelkipásztor képe áll előttünk, aki mint a dolgos méh, héten által gyűjt, hogy vasárnap az örökélet igéjével megelégítse szomjuhozó híveit. A beszédek tárgyait mindig ott találja meg népe gondolat- és érzésvilágában, a velük való társalgás közben s azután azt az evangelium tükrében állítja ismét elejükbe. Éppen ezért dogmákkal nem bibelődik, hitvallásokat nem magyaráz. Nem érdeklik ma azok a népet. Van a mai, erkölcsileg züllött világnak ezer meg ezer más sebje, amely az evangélium gyógyító balzsamára vár. Ezeket a kérdéseket keresi Vásárhelyi s ezeket a nyílt sebeket gyógyítgatja az Isten igéjével. Olvastunk az utóbbi időkben nagyobb igényű egyházi beszédeket ref. íróktól, akik a kálvinizmus mélyen járó elveit fejtegették sok tudással, vagy a heidelbergi káté tételeit magyarázták nagy buzgalommal, de megvalljuk, mindezeknél sokkal rokonszenvesebbek előttünk a Vásárhelyi biblikus magyarázatai. Ő nem a multnak elkésett követe, hanem a jelen apostola s a szebb jövőnek útegyengető prófétája. Jelmondata ez: „Először az élet s azután a vallástétel" 202. l. Az egyházaknak ma nemcsak azt kell mondaniok: „Enyém a hit," hanem azt is: „Enyém a szeretet." 160. l. Mert legnagyobb a szeretet. Mit ér minden dogma és fejlett technikai tudomány, ha az emberek nélkülöznek s nincsen mindennapi kenyerük?

A szeretet és az élet jogainak hirdetése mellett egy másik vonás, ami ezeket a beszédeket rokonszenvessé teszi, az az evangelium igazi hirdetőjéhez illő derült világnézet: az optimiz-

mus. Nagy problemákat, akadémikus kérdéséket nem vet fel a hallgatóság előtt. Ezeknek más helye van, mint a templom, ahol a szomjas lelkek enyhületet keresnek. A mindennapi élet bajait, szükségeit, visszásságait, égető sebeit, gyötrő fájdalmait meglátja s érzi. Azokat nyiltan és őszintén kitárja, de nyomban kész mindenre a gyógyító balzsam, a Jézusban és az ő evangeliumában. Hogy ez a világ olyan rossz, hogy az erkölcsök minden téren aláhanyatlottak, annak oka az, hogy az emberek elhagyták a jézusi fundamentumot, eltértek az evangeli um világosságtól. Éppen ezért a lelkipásztornak ma más hívatásai nem lehet, mint az evangeliumot a hivek elébe tartani s a híveket az evangeliumi keskeny ösvényre vezetni. Így teszen Vásárhelyi bizonyságot az evangélium örök igazságai mellett.

Ami az egyes beszédeket illeti, azok nem szónoklatok. Sem szónoki fogások, sem a szónoki nyelvezet nem érvényesül bennük. Szerkezetük laza. Nem arra törekszenek, hogy külső hatást érjenek el vagy káprázatba ejtsenek, hanem inkább belső javulást és lelki nemesbülést eredményezzenek. Nem az értelemre hatnak, hanem szivénél fogva ragadják meg az embert. Mintha nem is a szószékről hangzottak volna el, hanem valamely meghitt családi körben beszélgetné el egy biblikus ember az ő olvasmányait és élettapasztalatait. Ezért nincsen meg a beszédeknek a drámai ereje, hanem kissé terjengősek és bőbeszédüek. De ezekért gazdag kárpótlást találunk a közvetlenségben és a belőlük áradó őszinte melegségben.

De nem csupán az életet és a bibliát tanulmányozza Vásárhelyi, hanem ezenkívül sokat olvas és tanulmányozza más emberek vallásos élményeit is. Minden lelki állapot illusztrálására azonnal tud egy-egy szemléltető példát felhozni, ami által előadását változatossá s tárgyát világosabbá tudja tenni. Ezért a legelvontabb tárgyról is érzékelhető formában tud beszélni s így közelebb hozza a legegyszerübb hallgatónak is a lelki világához. Ott van pl. „A hit" című egyházi beszéd a 213-dik oldalon. Milyen nagy tárgy és milyen elvont kérdés! „A hit pedig a reménylett dolgoknak valósága és a nem látott dolgokról való meggyőződés." Milyen könnyen beleviszi ez a tárgy s ez az alapige az embert a végtelen okoskodások és filozófálások útvesztőjébe, mi alatt a hallgatók az unalomtól ásitoznak. De Vásárhelyi az ő szemléltető előadásával mindvégig leköti a figyelmet. Háromféle hit van — ugymond — forgalomban. És itt nem elemzi a hit különböző nemeit, hanem e helyett bemutatja. 1. A Napoleon hitét, ami a jó sorsban való hit. 2. A Brassai hitét, amit a természeti világrendbe való hitnek vagy természettudományos hitnek nevez. 3. A Jézus hitét vagy az isteni kijelentésen nyugvó hitet. Ez utóbbi az „igaz" hit. Nem szólunk arról, hogy vajjon helyesen állította-e be a Brassai bácsi hitét, akiről tudjuk, hogy elszánt harcokat folytatott épen az istentelen természettudósok ellen, de annyi bizonyos, hogy

a maga szempontjából a feladatot szépen oldja meg. Vagy pedig ott van „A mi ajándékunk“ c. reformáció emlékünnepi beszéd. 256 l. „Mit jelent protestáns keresztyénnek lenni?“ E kérdés illusztrálására három képet elevenit fel a multból u. m. Luther Wormsban, Luther a Koburg várában és Zwingli Marburgban. És e három képből kiolvassa, hogy a prot. ember jellemvonásai: A lelkiismeret jogának tisztelése, az Istenben való rendületlen bizalom és a vallási türelem. És e példákat tovább folytathatnók annak igazolására, hogy Vásárhelyi csakugyan az a jó pap, aki mindig tanul s ezért okosan és szépen is tanít és nevel az istenországára.

Az egyes beszédek annyira a Vásárhelyi saját éleményeiből fakadtak s annyira az ő személyéhez vannak forrva, hogy ilyen alakban csak ritka esetben használhatók bárki által. De azoknak lelke, a rajtuk átömlő derü, bizalmat ébresztő melegség és belőlük áradó hit és szeretet nagyon is arravaló, hogy élet és lélek nélkül való beszédeinknek színt és tartalmat adjon. A technikai kezelést nagyon megkönnyitette, volna az, ha az alapigéket szöveg szerint is a beszédek homlokára kiírja. Mindenkinek érdemes olvasni, de különösen lelkészeink sokat okulhatnak belőle.

Vári Albert.

Giovanni Papini: Krisztus története. Fordította: Révay József. Budapest. Atheneum kiadása, 572 l. Negyedik kiadás.

Az utóbbi évek irodalmában alig van könyv, amelyet világszerte többen olvasnának ma, mint Papini „Krisztus története“ című hatalmas kötetét. Angliában egy év alatt 15 kiadást ért. Ezt a nagy érdeklődést egyfelől az író egyénisége, de másfelől művének tartalma magyarázza meg. Irója Firenzéből való író ember. Életében megismétlődik a Pál apostol damaszkusi útja. Volt filozófus, szófista, humánista, kultúra-reformátor, költő, sőt futurista is. „Napról-napra, sok vereséget szenvedve, verejték és vér árán kellett leküzdenie az egyik embert, hogy a másik alkotóképessé erősödjön és teljesedjen benne.“ Ebben a lelki tusában állandóan, mint ellenséggel állott szemben Jézussal a sok maliciával biró ember s lesülyedt egész az áteizmusig. Amint maga mondja, „szabadjára eresztette bolondos és csapongó természetét minden abszurdumok útján s mindazzal, amit írt, úgy megbántotta Krisztust, mint ő előtte kevesen.“ Gyermekkora óta írtózott minden elismert hittől, minden egyháztól, a lelki rabszolgaság minden fajtájától, magába habzsolta ennek a páratlanúl állhatatlan és nyugtalan kornak minden nagyratörését, de annyi hajsza, hóbort és ábrándkergetés után visszatért Krisztushoz; mert látta, hogy Krisztust elárulták, elfeledték s ösztönzést érzett, hogy emlékeztessen rá és megvédelmezze. Krisztust találta meg és nem Jézust. Jézus elhalványul Krisztus mellett. Élete eseményei homályosak, de Krisztus a maga fönségében áll előttünk az evangeliumokban.

Igy lesz Saulusból Pál. Ez adja meg egyfelől könyvének az érdekességét s ez magyarázza nagy olvasottságát.

De másfelől maga a mű sem mindennapi jelenség. Nem Jézus-életrajz. Nem a kritika s a tudomány eszközeivel dolgozik, sőt megvetéssel fordul el mindattól, amit a tudósok e téren elértek. „Jézusnak semmiféle életrajza sem lehet szebb és tökéletesebb az evangeliumoknál" — mondja. És pedig egyértékü mind a négy. Az ő műve elejétől végig egy élő bizonyságtétel Krisztus mellett. De az evangeliumokon kívül még van egy, ami vezeti tollát: „A katholikus egyház dogmáinak a szavaihoz való igazodás". „Csupán ez a Krisztus egyháza, az egyetlen és egyetemes egyház, amelynek hangja Rómában harsog helytartójának csalhatatlan szavaiban". Ime az ateizmus mélységéből a pápai csalatkozhatatlanság magaslatára emelkedett tékozló fiú vallomása. Ez szabja meg irányát és célját nagyhirű könyvének.

Eltekintve ezen dogmai alapfelfogástól, amely szöges ellentétben van velünk, meg sem kiséreljük a műnek, mint irodalmi alkotásnak a szépségeit méltatni. Azt olvasni kell, hogy értékelni tudjuk. Legfennebb beszámolhatunk röviden arról, hogy milyen hatást tett reánk, gondos és figyelmes elolvasása. Mint a *Leonardo, Dürer, Tiziano, Michelangelo* vagy *Munkácsy* ecsetvonásai alól, ugy emelkedik ki a Papini élénk tollának művészi forgatása következtében Krisztusnak az emberek közül kiemelkedő alakja s istenség dicsfényétől övezett, glóriás homloka. Bár érezzük, tudjuk, látjuk, hogy az út, amelyen az író visz, nem a mi útunk, a cél, amely felé nyomról-nyomra haladunk, nem a mi célunk, mégis ellenállhatatlanul visz és sodor magával. Mint a „Gott erhalte" zenéje elbüvől, magával ragad s a művészi szépnek az élvezete közben lemond értelmünk a kritika jogáról s elnémulnak ajkunkon az ellentmondás, a tiltakozás hangjai. Igy szedi össze az író azokat a mithoszokat és legendákat, amelyeket Hase, Strauss, Weiss, Renan, Schenkkel, Keim, Hausrath, Volkmar és Jézus életének többi újabbkori írói a tudomány és kritika nevében a Jézus testéről lefejtettek s a romokat összeszedve, hitének cementjével ismét egybeállítja s szemünk láttára, irói művészetének boszorkányságával felépíti az emberré lett Isten dicsőséges alakját. Igy keletkezik egy ötödik, modern evangelium, azzal a határozott célzattal, hogy hitetlen és erkölcstelen korunk központjába állítsa, a csudákat tevő, a betegeket gyógyító, a halottakat feltámasztó Krisztust, aki egyedül válthatja meg ezt a bűnbe merült világot. Ezért a váltságért, e romlott kor újjászüléseért íródik a könyv végső akkordja gyanánt egy vágyakozó és reménykedő könyörgés Krisztushoz, mint aki egyedül teremthet rendet ebben a mindenütt gomolygó káoszban s aki egyedül tisztíthatja meg ezt a millió meg millió bacillussal megfertőzött levegőt.

Mi szent álmélkodással, a magunk tehetetlenségének és kicsinyességének megdöbbentő érzésével állunk meg e földön járó, glóriás Isten előtt, de úgy érezzük, hogy hiában mondaná: „kövessetek engem"; ok nélkül figyelmeztetne: „vegyétek fel az én igámat"; „úgy szeressétek egymást, amint én szerettelek titeket". „Én példát adtam nektek". A csodálat, amellyel reá nézünk földhöz, szegezné lábainkat s ember-voltunk kicsinysége megkötné akaratunkat, hogy egy mindenható Isten nyomdokaiba lépni megkiséreljük. Egy szép bálvány, amely előtt leborulhatunk, amelyhez imádkozhatunk, de sokkal több életerő, sokkal több emelő, lendítő és vonzó hatalom van abban az egyszerű történeti Jézusban, akit testvérünknek és barátunknak érezhetünk, akinek élete és példaadása nem elkábít és szédületbe ejt, hanem követésre ösztönöz.

V. A.

KÜLÖNFÉLÉK.

Nagy Károly ref. püspök halála. Az erdélyi református egyházkerületnek s továbbmenőleg egész Erdély magyarságának nagy gyásza van. F. év február 16-án meghalt Nagy Károly ref. püspök. Halála nem jött váratlanul és mégis hamar jött. 58 éves volt, férfi korának legjobb erejében. Szinte egyik napról a másikra roppant össze. Még élénk emlékünkben van történeti jelentőségű vitája Anghelescu közoktatásügyi miniszterrel, melynek rendjén magyar nyiltsággal szállt síkra felekezeti oktatásügyünk érdekében. Még fülünkbe cseng gyönyörűen csengő hangja, eleven szónoki temperamentuma. S immár — Ő is a multé. Mély megilletődéssel hódolunk mi is emlékezete előtt. Erős kálvinista volt, évszázadok óta talán legtudósabb hittudósa egyházának. S mégis megértő protestáns. Történeti időben lett egyházkerületének vezére s vezéri méltóságát megtartotta mindhalálig. Mikor a legféktelenebbül tomboltak a vallási szenvedélyek s a világfelfordulás következtében a magánérdekek lábbal tiportak minden krisztusi erényt, Nagy Károly megrettentő bátorsággal szállt szembe a féktelenkedőkkel. Savonarolája volt korának. Mindenkivel harcolt. Egyiket jóra ösztönözte, másban a rosszat törte le; égett a tett vágytól. S a tűz, mely lelkét hevítette, végül föleмésztette őt magát is. Ki annyi harcot diadalmasan kiállott, a halállal való harcában alul maradt. Feledhetetlenül szép, csengő hangját elveszíté; harcra termett egyénisége heteken át kínok között törött összetehetetlen halottá. Mily szomorú volt naponként hallani róla a halálos hireket. Mignem egy napon a Mindenható megelégelte szenvedéseit.

Temetésén az unitárius egyház testületileg vett részt s a gyászolókkal együtt gyászolta a megboldogultat, mint saját halottját.

Elhunytak. Özv. dr. kövendi *Boér Farkasné* szül. dr. *Albert Margit* kórházi orvos, életének 35-ik, özvegysége 7-ik évében január hó 27 én Tordán. Az elhunyt Albert János kiváló imairónk unokája és Albert Iván egyh. tanácsos leánya volt. — *Dr. Kiss Árpád* Szekszárd város rendőrtanácsosa életének 39-ik, boldog házasságának 8-ik évében, február hó 8-án Pécsett. — *Vida Sándor* nyugalmazott községi tanító és unitárius kántor, életének 82-ik évében március hó 25-én Sepsiszentkirályon. Negyvennégy éven át szolgálta a magyar tanügyet és az unitárius egyházat. Hűséges szolgája volt az Úrnak, aki súlyos

gondjai között is hiven végezte a reá bizottakat. Nemzedékek nőttek fel lábainál, akik hálával áldják emlékezetét. Munkásságának javarésze a kénosi egyházközségre esik. Békés és megértő egyénisége a szolgatársi jóviszonyt soha meg nem zavarta s tehetsége szerint a lelkipásztori munka sikerét is biztositotta. Kegyelettel őrizzük emlékezetét.

Ferencz József püspök balesete. Püspökünket karácsonyszombatján szinte végzetes baleset érte. Fel akarván lépni egy székre, a szék megcsuszott, a püspök úr elesett s eltörte jobb lábszárát közvetlenül a forgócsont alatt. Heteken át benn kellett feküdnie a Veres-kereszt kórházban. Erős, egészséges szervezete — Isten segedelmével — győzedelmeskedett a baleseten s már hetek óta újra lakásán van. Sőt annyira meggyógyult, hogy bár botra támaszkodva, de egyedül is próbálgat járni szobájában. József napján tisztelői s ismerői meleg ovációban részesítették. Különösen kedves volt a kolozsvári kollégium ifjúságának szerenádja. Az összes dalárdista diákok begyültek a püspöki lakás ebédlő szobájába s Ütő Lajos tanár vezetésével magyar dalokat énekeltek, majd Fekete Miklós VIII. g. o. t, utána Kővári Jakab IV. éves papnövendék üdvözölték az ifjúság nevében, végül az egyetemi hallgatók zenekara kisérete mellett Pusztai Pál végzett diákunk énekelte el a püspök úr kedvenc nótáit. A püspök úr dolgozószobájának ajtójánál karosszékben ülve hallgatta végig a szerenádot; körülötte volt családja. E jelenet feledhetetlenül kedves volt. Szerenád után a püspök úr üdvözölte az ifjúságot. Hangja, beszédjének meleg tónusa, ötlegessége egészen a régi volt. Mintha semmi nyomot nem hagyott volna rajta betegsége. A másnapi üdvözlések sem fárasztották ki. Úgylátszik, az Isten megsegíti azt, akit nagyon szeret.

Dávid Ferenc lapszéli jegyzetei. Dávid és Melius közt a küzdelem legmagasabb hullámot vetett 1569-ben, mikor Nagyváradon döntő vitára álltak ki. A vita Dávid győzelmével végződött. Melius kivonult Erdélyből végképpen és debreceni nyáját gondozta tovább, meg Dávid ellen írta egymásután a könyveket. Ezek közül való: *Az egész szentírásból való igaz tudomány* melynek az unitárius kollégiumban levő példánya tele van Dávid lapszéli megjegyzéseivel, melyek az első benyomásról tanuskodnak, melyek olvasás közben tolultak tollára.

E megjegyzések a legtöbbször lakónikus rövidségüek. Ilyenek e gyakran ismétlődők: Hazudsz Péter, Ne fillents Péter bá'! Szégyen hazudni Barátom! Hej, be vak vagy! Be bohó vagy Péter. Ne cifrázd, mert nem úgy vagyon stb.

Dávid, aki írásaiban és vitatkozásaiban a XVI. század legtöbb írójától, főként Meliustól, elütött abban, hogy durva, sértő szót nem igen ejtett ki, e jegyzetekben éppen nem kíméletes. Le-lesajnálja, ki is kigunyolja ellenfelét. Egy helyen

ezt jegyzi meg: *Szép magyarázat, ha úgy volna, jó volna neked; tudod-e, hány mély föld az ég a földhöz?* Más helyt így sajnálkozik: *Nem úgy van Pet. Látszik, hogy görögül nem tudtál. Szegény!*

Melius ki nem fogy e művében sem a durva kiszólásokból. Dávid hol szellemesen, hol erősebben adja neki vissza, amint csak teheti. *Micsoda rossz lator Antikrisztus eretnek vagy te,* — tör ki Meliusból. Dávid meg odajegyzi a lap szélére: Nem nagyobb náladnál, bátya! Melius Belzebub fiának nevezi. *Te unokája volnál!* — vágja vissza Dávid. *„Látjátok-e Antikrisztus darabantja"* — kérdi Melius. Dávid így fizet neki: *Te generális voltál abban a regementbe.* Melius Franciscanis, meg Bland*latrak*-féle gunyolódásit szó nélkül hagyja Dávid; de mikor ki nem fogy Melius szájából a *rossz latroknak, eretnekeknek, vargáknak* stb. emlegetése, odajegyzi Dávid a lap szélére: *Mikor egyebet nem felelhetsz, mindjárt káromkodni kezdesz.* Másutt pedig így inti: *Ne átkozódjál Péter, mert más azt mondja, hogy nem tudsz felelni, azért mocskolódol.*

Egy helyt Mélius ezt írja: Régen halássza Belzebub az hálóval a dongó legyeket és szunyogokat. Dávid oda jegyzi hozzá: *Te is darázs, oda akadtál.* Mélius más helyt ezt írja; *Megmondám oda fel, hogy csak dongó légynek, fövenyen épült, nőtt nádnak való e széles Francisco Blandratica háló.* Erre ez Dávidnak megjegyzése: *De mégis megszorultál benne, mint a recsenyedi kuvasz a buglyán.*

E lapszéli jegyzetek közül csak néhány vonatkozik a köztük levő vita érdemére. Az érdekesebbek ezek: Mélius ezt írja:

— Látszik, hogy ördög fiai vagytok, mert ördög módjára meglopjátok az írást. — Dávid erre ezt kérdi: *Hát aki megtoldja, mivel jobb annál?* Másutt is inti Méliust, hogy jobban idézzen a bibliából: *Ne darabold, ne toldozd az írást soha, mert elég az magába.*

Ha eszünkbe idézzük, hogy prédikátoraink legfőbb tekintélye a biblia volt, megérthetjük az ilyen megjegyzések fontosságát; hiszen egy-egy hibás idézet alapjában rázta meg egyik másik reformátor tanításának hitelét.

A Dávid és Mélius közt lefolyt harcnak csak gyenge hullámverései e széljegyzetek. Az idézést még szaporíthatnám, — de ennyi is elég arra, hogy a két küzdő harcoló módjára némi világot vessen.

(K. e.)